

પરલ

ઓનલાઈન

સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૦
ફેબ્રુઆરી : ૨૦૦૯
વર્ષ : ૩
અંક : ૮

પરામર્શનસમિતિ :
ભોળાભાઈ પટેલ
પ્રમુખ
વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસામિતિ સભ્ય
પ્રકાશનમંત્રી
ભારતી ર. દવે

: તંત્રી :
યોગેશ જોષી
: સહતંત્રી :
પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેંઘાણી શાનપીઠ ૦ ૬. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ચીવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,

‘રાઈમ્સ’ પાછળ, નીહાડિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬ ૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

અ નુ ક્ર મ

- પરિષદ-પ્રમુખમનો પત્ર
તંત્રીશ્યામેશી
કવિતા
નિબંધ
વિદેશી સાહિત્ય
શતબ્દીવંદન
વિશેષ
સમીક્ષા/અંશાવલોકન
- ડાચોસ્યોદિક સમ્મલન નિમિત્તે... • નારાયણ દેસાઈ
શ્રી સુમન શાહને આભિનંદન • યોગેશ જોષી
ગુણિણી • હરીશ મીનાશ્રી સ્વપ્નાનુભૂતિ • રાજેશ પંડ્યા, બાપી •
પ્રવીણ પંડ્યા
જયંત કોઠારી : સંસ્મરણ • જયંતીલાલ દવે
ચાર કાવ્યો • મિરિયમ મરીનો, અનુ. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના
કુંડી : ઓક નિસાબતકથા • મોહનલાલ પટેલ
‘કટકટિયું’ વાર્તાસંગ્રહને એવોર્ડ... નિમિત્તે યોજુંક... • રાધેશ્યામ શર્મા
નવલકિશ્વ : કથાસાહિત્યવિષયક વાંચવા જેવો વિવેચનગ્રંથ • બાબુ
દાવલપુરા, કાવ્યામૃતનું પાન • અજય પાઠક, અમદાવાદ વિશે •
જયકુમાર ર. શુક્લ
સંકલન : અનિલા દલાલ
સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ
પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

રાષ્ટ્રીયોલિક સમ્મેલન નિમિત્તે.....

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓનું એક સમ્મેલન અમદાવાદમાં ગઈ દશમી અને અગિયારમી જાન્યુઆરીએ ક્રમશઃ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક ભવનમાં ભરાઈ ગયું. એમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપનારાઓ સારુ ‘રાષ્ટ્રીયોલિક’ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દનું મૂળ ગ્રીક ભાષામાં છે અને તેનો ધાર્તવ્ય વિખેરાયલા એવો થાય છે. ઇંગ્લાંડલ દેશમાંથી વિખેરાઈને દુનિયામાં ટેકેકેકાણે જઈ વસેલા યહૂદીઓ સારુ આ શબ્દ વપરાયો છે. મને તો આ લોકોને વિશ્વનિવાસી ગુજરાતીઓ કહેવાનું ગમે.

આ બંને દિવસોનાં ભાષણો ઉપરથી એવી છાપ પડી કે અલગ અલગ દેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ પોતાની કાંઈક અલગ અસ્મિતા અનુભવે છે અને સાથે સાથે મૂળ વતન ગુજરાત સાથે પણ સ્નેહતાંતણો સંધાયલો રાખવા માગે છે. વળી ગુજરાતીઓ પોતાની અંદરના ન્યાતજાત, ધર્મસંપ્રદાયના ભેદભાવો ભૂલી ગુજરાતીઓ તરીકે જ ઓળખાય એવી લાગણી પણ કેટલાક વક્તાઓનાં ભાષણોમાં પ્રગટ થઈ, જે વધારી લેવા જેવી હતી.

આ સમ્મેલનમાં હાજર રહેલાં નરનારીઓની સરેરાશ ઉંમર સાઠ વર્ષથી ઉપરની હશે. એમના પછીની પેઢી પોતપોતાના ક્રમસંધામાં વ્યસ્ત હશે. ભાષણોમાં એમને વિષે એવી વાત કહેવાઈ કે સામાન્યપણે આ પેઢી જે જે દેશમાં જઈને વસી કે જન્મી છે, ત્યાંની પ્રજાના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે ખૂબ ભળી ગઈ છે અને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તે આગળપડતું સ્થાન ભોગવતી થઈ ગઈ છે. એ પેઢીના લોકો વિષે એવો પણ ઉલ્લેખ થયો કે ગુજરાતી ભાષાથી તેઓ વિખૂટા પડતા જાય છે.

મુખ્ય પ્રવાહમાં દૂધ-સાકરની જેમ ભળી જવું અને એ પ્રવાહમાં આગળપડતું સ્થાન ભોગવવું એ ગૌરવની વાત છે, પણ મૂળ પ્રવાહથી વિખૂટા પડી જવું એ નહીં. વિશ્વનિવાસી ગુજરાતી યુવા પેઢી ગુજરાતી ભાષાથી વિખૂટી પડે એ એમને કે એમના મોડેરાઓએ ગૌરવ લેવા જેવો વિષય નથી. ગુજરાતી જીવાન જે દેશમાં જઈને વસ્યો હોય ત્યાંની ભાષા તો એ જરૂર અપનાવે. એમાં જ એનું ગૌરવ છે. પણ ગુજરાતમાં એનાં મૂળિયાં હોવાને લીધે જે સંસ્કૃતિનો એને અનનાયાસ વારસો મળ્યો છે, એ એણે ગુમાવવા જેવો નથી. ગુજરાતી ભાષાનો તાંતણો એને નરાસિહથી ગાંધી સુધી બાંધે છે. એ ટૂંકો ન જોઈએ. આ અંગે મોટી પેઢીની જવાબદારી વિશેષ ગણાય. આ સમ્મેલનના વક્તાઓ સૌ ઉત્તમ ગુજરાતી બોલતા હતા. એ લોકોએ જીવાનીમાં પોતાનાં બાળકો જોડે પૂરતો સમય આપ્યો હતો ખરો ? એ પોતાના પરિવારનાં બાળકોને ગુજરાતીથી વિખૂટાં કેમ પડવા દે ? જે પેઢીના લોકો પોતાના પછીની પેઢીનાં યુવક-યુવતીઓએ જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં સાધેલી પ્રગતિ વિષે ગર્વ અનુભવતા હોય તેમના ઘરમાં ગુજરાતી સંસ્કાર જળવાઈ રહે તે અંગે તેઓ આટલા ઉદાસીન કેમ રહી શકે ?

છે કે એને પિંડ અને બલાંડના સંચારમાં કાંઈક સારાપણું દેખાતું થયું છે. ઋષિ-મુનિઓ કે યોગીઓ દિલ્લન-મનન કે ધ્યાનથી જોઈ-અનુભવી શકતા હતા. તેના જેવું એકત્વ

ગુજરાતવાસી હો, કે વિશ્વનિવાસી હો, જે જે લોકો પોતાની અસ્મિતા શોધે છે તેમણે ગર્વ અને ગૌરવ વચ્ચેનો ભેદ સમજવો પડશે. ગર્વ માણસને માણસથી વિખૂટો પાડે છે; માણસ જ્યારે માણસ સાથે એકત્વતા અનુભવે છે ત્યારે તે બંનેનું ગૌરવ વધારે છે. અસ્મિતા શોધનાર વિશ્વનિવાસી ગુજરાતી પોતાની ન્યાતિના કે સંપ્રદાયોનાં અભ્યાસકાંદેવસ્થાનો બાંધીને કે રૂઢિચિવાજોને વળગી રહીને જે જાળવવા મથે છે તે ગર્વ છે, ગૌરવ નહીં.

ખરું જોતાં વિશ્વનિવાસી ગુજરાતીઓએ એ વાતનો ગંભીરતાથી વિચાર કરી લેવો જોઈએ કે આપણા સૌનાં જીવનમાં હવે સારું ગૌરવ લેવા જેવા વિષય કયા છે. ગરીબીમાં રહેતા કે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે રહેતા લોકો, અનેક કષ્ટો ભોગવેલી એ ગરીબી અને એ મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર નીકળી ગયા એ હરખાવા જેવો વિષય અવશ્ય છે. પૂર્વ આફ્રિકાથી તંગોડાઈને આવેલા ગુજરાતીઓએ ઇંગ્લેન્ડમાં લેસ્ટર જેવાં શહેરોની શિકલ બદલી નાખી એ કોઈ નાનીસૂની વાત નથી. પણ માણસ માત્ર રોટલો ખાઈને જીવતો નથી. એણે માણસ તરીકે જીવવા સારુ સુસંસ્કારી થવું પડે છે. આ સુસંસ્કૃત થવું એટલે શું ? મારા નમ્ર મત મુજબ, જો કોઈ વ્યક્તિ, સમૂહ કે કોમ નીચેની ત્રણ પ્રકારની પ્રગતિ કરે એ સાચી સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધેલ ગણાય :

૧. જે પોતાની જાત સાથેના પ્રશ્નો ઉઠેલી શકે તે,
૨. જે સમાજના ભેદોમાંથી ઉપર ઊઠીને અભેદ તરફ આગળ વધે તે, અને
૩. જે સૃષ્ટિ સાથે સંવાદિતા સાધીને જીવે તે.

માણસ વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને સૃષ્ટિ સાથેના પ્રશ્નો ઉઠેલવામાં જેટલે અંશે સફળ થશે એટલે અંશે તે વધુ સુસંસ્કૃત ગણાશે.

આપણા વિશ્વનિવાસી ગુજરાતીઓની યુવા પેઢી, જે બીજા અનેક બાબતોમાં મુખ્ય પ્રવાહના લોકો જોડે બરાબરી કે આગેવાની કરતી થઈ છે, તેણે હવે આ બાબત આગેવાની લઈ આવતી કાલના વિશ્વની પ્રગતિમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાનો છે. આ બાબતમાં કદાચ આજે તે જે દુનિયામાં જીવે છે તેના કરતાં એને જે સંસ્કૃતિનો વારસો મળ્યો છે, તેમાથી તે વધુ શક્તિ અને પ્રેરણા મેળવી શકશે.

આજના મુખ્ય પ્રવાહની સરેરાશ વ્યક્તિ દેહને મુખ્ય ગણીને આત્માના વિકાસ તરફ ઓછું ધ્યાન આપે છે; સાધનસામગ્રીના સંચાલ કરતાં ગુણવર્ધન તરફ ઓછું ધ્યાન આપે છે. સારા બનવા કરતાં તે સારું મેળવવાની વધુ ખેવના રાખે છે. આ ખેવનામાંથી એના વ્યક્તિગત જીવનના આકર્શો ઘટાય છે. તે વિકાસ અને વિશ્વાસિતા વચ્ચે વિવેક કરી શકતી નથી. ભોગ અને ત્યાગ વચ્ચેની ભેદરેખા આંકી શકતી નથી અને સમાજના ગારડિયા પ્રવાહમાં એવી તણાવ છે કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ ખોઈ બેસે છે.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ આજની પેઢીને ગતિ અને શક્તિ આપી છે. તેથી તે પૃથ્વી અને બલાંડનાં રહસ્યો શોધવામાં મસ્ત છે અને એને સાંપડતાં ફળોનો ઉપભોગ કરવામાં મસ્ત છે. આ ગતિ અને આ શક્તિ લઈને તે દોટ મૂકે છે. પણ દિશા-સૂઝાના અભાવને લીધે ઘણી વાર એની દોટ અધાળિયા-દોટ બની જાય છે. એ જો સાવધ બને તો એને દિશા પણ મળી શકે એમ છે. વિજ્ઞાન આજે માણસને એટલે સુધી લઈ ગયું

આજે વિવિધ ક્ષેત્રોના વિજ્ઞાનીઓ પોતાના નિરીક્ષણ અને પ્રયોગોથી જોતા થયા છે. વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ આજે નિકટ આવી રહ્યાં છે, ત્યારે આપણી નવી પેઢીને એ બંનેનો સમન્વય સાધી એમાંથી આવતી ફાલની દુનિયાના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આગેવાની લેવાની તક છે. ગુજરાતી ડાયોસ્પોરા હવે માત્ર વતનના ઝુરાપાનાં કાવ્યો નહીં રચે - (જોકે જાણકારો એ બાબત તરત સમ્મત થશે કે વિરહવેદનાના ઊદ્ધીકરણનું જૂનું અને જાણીતું સાધન કાવ્ય છે.) હવે તે જગત આખાને વતન બનાવી જાગૃતિક દૃષ્ટિએ વૈશ્વિક પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આગેવાની કરી શકે.

- આજ અને આવતી કાલના પ્રશ્નોને આપણે ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકીએ :
૧. માણસના પોતાની જાત સાથેના પ્રશ્નો,
 ૨. માણસના બીજા માણસો સાથેના પ્રશ્નો, અને
 ૩. માણસના સૃષ્ટિ સાથેના પ્રશ્નો.

આ ત્રણ મથાળાં હેઠળ આપણે અંતઃશાંતિથી માંડીને વિશ્વશાંતિ સુધીના તમામ પ્રશ્નોને આવરી લઈ શકીએ એમ છીએ. આમાં માનસિક બેરોનીથી માંડીને વિચ્છિન્ન વ્યક્તિત્વ સુધીના પ્રશ્નો, સામાન્ય કઠિયા-કંકાસથી માંડીને યુદ્ધ અને મહાયુદ્ધ સુધીના પ્રશ્નો અને પાણીના પ્રદૂષણથી માંડીને વૅલીબલ વોર્મિંગ, પ્રલયકારી ભૂકંપો કે સુનામી સુધીના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરી શકીએ એમ છીએ. હવે એ પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે કે આ ત્રણે પ્રકારના પ્રશ્નો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ એના સામાજિક સંબંધો વડે છે અને સમાજની જીવનશૈલી સૃષ્ટિ સાથેના અનેક પ્રશ્નો ખડા કરે છે.

આવા સંકુલ પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં આપણી યુવા પેઢી જેટલી સક્રિય બનશે એટલી એ વિશ્વ-નાગરિકત્વ તરફ અગ્રસર થશે. આ પ્રશ્નોની વિશાળતા, એના ગૂંચવણ અને એની ભયાનકતા જોઈને કેટલાક ચિંતકો એમાંથી સર્વનાશનું ભવિષ્ય ભાખે છે, આમ વિચારનારાઓની ચોંતવણી એ હસી કાઢવા જેવી નથી. એની પાછળ આજની પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા છે. આવી એનવાણી આપીને એ લોકો આપણને આ બાબત સંજગત કરે છે.

બીજા બાજુ જગતનું ભાવિ ઊજળું ભાગનારા પણ છે. આમાં એમને સામેલ નથી ગણતો જે બાકીના વિશાળ સમાજ કરતાં પોતાને આગળ ગણે છે અને પોતાનો સંકુચિત સ્વાર્થ સાધવા સારુ માણસજાતને કે સૃષ્ટિને નુકસાન કરવામાં જે સંકેતીય અનુભવતા નથી. એવો વિચાર કરનાર લોકો ગમે તેટલા ધનવાન, મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજનેતાઓ કે લશ્કરી વડા અથવા માહિતીના નિધિધારકોનો હોય, એ ટકવાના નથી. કારણ હવે માનવતાનું ભવિષ્ય કોઈ એક વ્યક્તિ, જૂથ, કંપની, કોર્પોરેશન કે રાષ્ટ્ર નક્કી કરી શકવાનું નથી. દુનિયા હવે એવી સંકુલ બની ગઈ છે કે પૂરી માનવતાનું ભવિષ્ય એ સહિયારું ભવિષ્ય છે.

પણ સહિયારા ભવિષ્યને સમજનારામાં પણ કેટલાક ભાવિ અંગે આશાવાન છે. એમની પાસે તર્ક છે. તર્કથી એ છેટા રહેતા નથી. પણ એમના આશાવાદની પાછળ મુખ્ય પીઠબળ શ્રદ્ધાનું છે. એ શ્રદ્ધા તર્કને અવગણતી નથી, પણ તર્કથીયે ઉપર છલાંગ મારવા ચાહે છે, એ શ્રદ્ધા આધ્યાત્મિક પણ હોય અને વિજ્ઞાન પરત્વેનીયે હોય. એ શ્રદ્ધા પાછળ આઈનસ્ટાઈન જેવા વિજ્ઞાનીની ખોજ હોય, શ્રી અરવિંદની આધ્યાત્મિક ખોજ હોય, માણસ માત્રમાં સદ્અંશ જોનાર ગાંધીની સાત્યની ખોજ હોય કે પૃથ્વી પર જન્મ લેતું દરેક નવું બાળક એ સૂચાવે છે કે હૈથરે માણસ વિષે સાવ આશા ખોઈ નથી એમ કહેનાર કવિવર ટાગોરની ક્રાંતદૃષ્ટિ હોય.

આ સૌ ચિંતકોએ કોઈ પણ પ્રકારના સંકુચિત સ્વાર્થથી વિચાર નથી કર્યો. સૌએ માનવતાના સહિયારા ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો છે અને માણસ કરતાં મોટી કોઈ શક્તિનો વિચાર કર્યો છે. એમના એ દર્શન પાછળ આપણને વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો સમન્વય થતો દેખાય છે. એ સમન્વયની દીપશિખાને આગળ ધરીને આપણી યુવા પેઢી - પછી એ ડાયોસ્પોરિક હોય, ગુજરાતી હોય, ભારતીય હોય કે જગતના બીજા કોઈ દેશની નિવાસી હોય, જીવ માત્ર વિષે આશા સેવતું સકારાત્મક વલણ ધરાવી, ચોક્કસ ને મક્કમ પણ શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાપૂર્વક ડગલાં માંડી આગળ વધે એવી આ ડાયોસ્પોરિક સમ્બોધન નિમિત્તે શુભેચ્છા.

— નારાયણ દેસાઈ

તંત્રીરચનાનેથી....

શ્રી સુમન શાહને અભિનંદન

વિવેચક, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, નિબંધકાર, સંશોધક, સંપાદક, અનુવાદક એવા સુમન શાહને એમના વાર્તાસંગ્રહ ‘કટકટિયું’ માટે ૨૦૦૮ના વર્ષનો સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ જાહેર થયો છે. નાકની દાંડી પર સાવ નીચે રાખેલા લંબચોરસ કાચના પાતળી ફેમવાળાં નાજુક ચશમાં, વાંચતી વેળા ચશમાંના કાચમાંથી જુઓ, એ સિવાય ચશમાંની ઉપરથી, સૂક્ષ્મ અવલોકન-નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરતી નજર, દલિ. આંખોમાં સાહિત્ય માટેની ખેવના તગતગે, ક્યાળમાં સાહિત્ય માટેની ચિંતાની રેખાઓ અવારનવાર ઊપસી આવે, શ્યામળું ઘાટીલું મુખ, ભરાવકાર ભમ્મરો, હોઠ પર મર્માળુ સ્મિત ક્યારેક આવી ચડે. ઋજુ-મૃદુ અવાજે ધીમે ધીમે વાત કરતા જાય. શરીરનો મેદ પણ એમણે વધવા નથી દીધો. સરસ ધીરેલા, ઓળેલા, રંગેલા વાળ, ચીવટથી પસંદ કરેલાં-પહેરેલાં સરસ શર્ટ-પેન્ટ. હંમેશાં સુસજ્જ – બહારથી અને ભીતરથી પણ સતત સ્વાધ્યાય થકી તેઓ સજ્જ થતા રહે. મિત્રો-અધ્યાપકો-વિદ્યાર્થીઓની સજ્જતા વધતી રહે એ માટેય તેઓ એટલી જ ખેવના ધરાવે. પૂરતી સ્વતંત્રતા નહિ મળવાના કારણે જ કકાર, કોડી સંરચના બંધિયાર ચોક્કસમાં રહીને કામ કરવાનું એમને આડું ફાવ્યું નથી. આથી એમણે મિત્રો સાથે ‘સંનિધાન’ કે ‘સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ’ જેવાં નાનાં એકમો કે વર્તુળો રચ્યાં ને સતત કામ કરતા રહ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકોની સજ્જતા વધે એવી ‘સંનિધાન’ની શિબિરોનાં સુંદર આયોજનો-સંયોજનો તથા વિનોદ જોશી દ્વારા સંચાલિત ‘ક્રિયા’ આદિ તરત વાદ આવે. સાથે જ ‘સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ’ પણ વાદ આવે. સુરેશ જોષી સ્કૃલના વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકો શરૂઆતમાં કેવળ ‘આધુનિકતા’ની બારીમાંથી જોતા. સુરેશ જોષીના નામ સાથે ચાલતી સાહિત્યવિચાર ફોરમની શિબિરોમાં બધીયે બારીઓ અને બારણાં ખુલ્યાં રહે છે, સ્વસ્થ-મુક્ત ચર્ચાઓ થતી રહે છે ને વાત ઊંધડતી-બનતી આવે છે; વાર્તા તથા નવા વાર્તાકારોના ઘડતરની દિશામાં કામ થતું રહે છે.

સુમન શાહનો જન્મ ૧-૧૧-૧૯૩૮ના રોજ ડાહોઈમાં થયો હતો. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ ડાહોઈમાં. મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં સુરેશ જોષી પાસે તેઓ સાહિત્યલેક્ષા પામ્યા. ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે ૧૯૬૪માં એમ.એ.; ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી ૧૯૭૮માં વિદ્યાભાગ્યસ્પતિ. ગુજરાતી-સંસ્કૃતની સાથે સાથે તેઓ પશ્ચિમના સાહિત્યનીય રસપૂર્વક અભ્યાસ કરતા રહ્યા. ૧૯૬૪થી ૧૯૬૬ સુધી ઉપદેશ અને ત્યારબાદ ૧૯૭૨ સુધી કપડવંજની કોલેજમાં અધ્યાપન. ૧૯૭૨થી ૧૯૭૭ સુધી બોરોલીની આર્ટ્સ કોલેજમાં આચાર્યની કામગીરી. ૧૯૭૭થી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં ડી.ડર, પ્રોફેસર તથા અધ્યાક્ષ તરીકે કામ કર્યું. તેઓ અધ્યાક્ષ થયા એ પછી એક વાર એમની ચેઅરમાં જવાનું થયેલું. જોયું તો એમનું ટેબલ

પરંપરા મુજબ નહિ, પણ થોડું તોડવું હતું. પરંપરાથી ઉકરા ચાલીને અલગ ટૂંકી કસરવાની ખેવના એમને સતત રહી છે. અધ્યાયન-અધ્યાપન ક્ષેત્રે એમણે સતત નિષ્કાપૂર્વક કામ કર્યું છે. ૨૦૦૨માં તેઓ ભાષાભવનમાંથી નિવૃત્ત થયા. એ પછી એમને યુ.જી.સી.ની ‘ઇમ્પ્રોવિઝ પ્રોફેસર-ફેલોશીપ’ પ્રાપ્ત થયેલી. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સામાયિક ‘શબ્દસૂચિ’ના સંપાદક તરીકે તેમણે થોડો સમય કામ કર્યું હતું અને ‘શબ્દસૂચિ’ની આગલી ઓળખ ઊભી કરી હતી. સર્જતા સાહિત્યનાં અવલોકન-સ્વાધ્યાય-સમીક્ષા-વિવેચન સમયસર થતું રહે એ અંગે તેઓ સાભાન હતા. સુરેશ જોષીનું વાર્ષિક ‘સાયુજ્ય’ બંધ થયા બાદ તેમણે ‘સંધાન’ નામે વાર્ષિક શરૂ કરેલું, જેના ચારેક અંકો થયેલા. બાલીસેક વર્ષથી તેમના તંત્રીપદે ‘ખેવના’ સામાયિક ચાલે છે. જે સાચું લાગે એ તેઓ નિર્માકપણે સ્પષ્ટ લખતા રહ્યા છે ને ચર્ચા-ઊલ્લાસ જગાવતા રહ્યા છે.

૧૯૭૬ માં તેમની પ્રયોગશીલ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘અવરશુંકુલુ’ પ્રગટ થયો. જેના વિશે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ નોંધ્યું છે – “ અવરશુંકુલુ’ વાર્તાસંગ્રહની, પ્રયોગશીલતાથી બીધકથાને વાર્તાસ્વરૂપમાં ઊંચકની એમની વાર્તાઓ ભાષાસંવેદનની મુદ્રા ઉપસાવવામાં વધુ સક્રિય છે.” આપણા મોટા ભાગના લેખકો ચરખો ચલાવતાં આવડે એ પછી આજેવન ચલાવતા જ રહે છે. એનું એ કાંતતા જ રહે છે, પોતાનાં જ પુનરાવર્તનો કરતા રહે છે પણ સુમન શાહ નવાં દૃષ્ટાંતો શોધ કરતા રહે છે. નવી ટેકનિકની મથામણ ચાલતી રહે છે. ‘અવરશુંકુલુ’ સાથે જ એ પ્રકારની વાર્તાઓનો દોર પૂરો થાય છે. એમની અંદરનો સાભાન વિવેચક એ પ્રકારની વાર્તાઓની સાર્થકતા-નિરર્થકતા બરાબર ધિણાણે છે. આથી જ તો એ પછીની વાર્તાઓ નવી વેઇનમાં ચાલે છે. પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થયા બાદ, સોળ વર્ષ પછી ૧૯૯૨માં એમનો બીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘જેન્ની-હંસા સિન્કની’ પ્રગટ થાય છે. આ બધી વાર્તાઓમાં જેન્ની-હંસા વચ્ચે જ નહિ, પરંતુ પાત્રો, પાંખો ઘટનાઓ તથા ભાષાકર્મનીય સિન્કની રચવાનો પ્રયાસ થયો છે. એ પછી ચોદ વર્ષે ૨૦૦૬માં ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘કટકટિયું’ પ્રગટ થાય છે. આ દોર વળી જુદી વેઇનમાં ચાલે છે. આ વાર્તાઓના રચનાકાળ દરમિયાન ‘સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ’ની શિબિરો નિયમિત યોજાતી રહી છે ને ‘કટકટિયું’ની મોટા ભાગની વાર્તાઓ આ શિબિરોમાં વંચાતી-ચર્ચાતી રહી છે. વાસ્તવ, ફેન્ટસી, ભાષાકર્મ, પાત્રો, પરિસ્થિતિ, ઘટના, પ્રતીક આદિના સંયોજન થકી કલાત્મકતાને તાગતી, નવોન્મેષ પ્રગટાવવા મુશ્કેલી કેટલીક વાર્તાઓ ‘કટકટિયું’માંથી મળે છે. લાંબા-ટૂંકી વાર્તા રચવામાં વાર્તાકારની કસોટી થાય છે. ‘વચ્ચુઅલી રીધવ સુટકેસ’, ‘કટકટિયું’, ‘જામકંઠિયામાં છોકરી’ જેવી લાંબી ટૂંકીવાર્તાઓ કથનકળાના બળે ગતિ કરતી રહે છે. તાજેતરમાં ‘પરબ’ તથા ‘શબ્દસૂચિ’માં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓ જોતાં લાગે કે હવે ‘કટકટિયું’ પછીની વાર્તાઓનો નવો દોર શરૂ થઈ ચૂક્યો છે.

સુમન શાહ પાસેથી ક્ષિતેર જેટલા ગ્રંથો સાંપડ્યા છે. ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો ઉપરાંત ‘ખડકી’ તથા ‘આજબાજી જેવી નવલકથાઓ’, ‘વેઇન-એ-બિટ’ તથા ‘વસ્તુસંચાર’ જેવા નિબંધસંગ્રહો પણ એમની પાસેથી મળ્યા છે. સુરેશ જોષીના આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી, પ્રાધ્યાપક સર્જક કરતાંયે વિવેચક તરીકે વધારે બહાલિ પામ્યા છે. આધુનિક કથાસાહિત્યને એમણે બરાબર ઝીલ્યું છે, ભાર ઉભાર્યું છે ને પછી વિવેચન રૂપે પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીશી ફેરો’ (૧૯૭૩) એનું ઉદાહરણ છે. ‘સુરેશ જોષીશી સુરેશ જોષી’ (૧૯૭૮), ‘સાહિત્યસંશોધન વિશે’ (૧૯૮૦),

‘આર્તનો સાહિત્યવિચાર’ (૧૯૮૦), ‘સંસ્થાના અને સંસ્થાન’ (૧૯૮૬), ‘સાહિત્યમાં આધુનિકતા’ (૧૯૮૮) જેવા સંશોધન-વિવેચનગ્રંથો એમણે આપ્યા છે. ‘નિરંજન ભગવત’ (૧૯૮૧), ‘ઉમાશંકર : સમગ્ર કવિતાના કવિ – એક પ્રોફાઇલ’ (૧૯૮૨) તથા ‘કવિ વિવેચક ઓશિયટ’ (૧૯૮૯) જેવા અધ્યયનગ્રંથો એમની પાસથી મળ્યા છે. ‘કથાપટ’ તથા ‘કાવ્યપટ’ પણ તેમના મહત્વનાં પુસ્તકો છે. એન્સન ચોખોલ કૃત ‘શ્રી સિસ્સરસ’નો અનુવાદ ‘ગણ બહેનો’ (૧૯૬૫) તથા હોસ્તોવ્સ્કી કૃત ‘ધ મિક વન’નો અનુવાદ ‘વિનીતા : એક કપોલકલ્પિત’ (૧૯૮૫) જેવા સાહજ-સુંદર અનુવાદો પણ એમણે આપ્યા છે.

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા પુરસ્કૃત, વિવેચન-સર્જનક્ષેત્રે નિઃકાપૂર્વક-ભવનાપૂર્વક સતત કામ કરતા રહેતા ડૉ. સુમન શાહને અભિનંદન.

— યોગેશ જોષી

કવિતા

ગુણિણી | હરીશ મીનાશુ
(‘ગુહરચસાહિતા’ કાવ્યગુચ્છમાંથી)

૧

સવારે

બાટીના કાચ પર કાચી ઊંધના ઓંધરાળા.

ચરમાં પર ચળકે છે ટૂંકી દહિના તડકાનો એક કાચો તાંતણો.

લંબાય છે એક ઘરગણ્યુ હાથ :

રિનાઈ માટીની તરલ વ્યંજના, કરીમાં ભેરવારોલી તર્જની,

ફણી નખપાંડરી, ઓસનું લુંદ.

વરાળની જેમ મારા નાસાપુટોમાં થઈને

હેહમાં થૂસી જાય છે

ફૂંટીનાની ગંધવાળી ગુણિણી

ને આધિકારપૂર્વક ફંફોસી લે છે દુઃખનું લેહલ,

ઇંધાયથીના આકારનું સવારે.

રાતે,

બધું પરવારીને, એ જ હાથે

કલવો પીરસતી હોય એમ ધરે છે સુદર્શનધનવટી,

વરસ જરાતરા ઊંચું કરીને

કુલિજના નાનકડા દડાના રંગના ઊજળા ઘૂંટણ પર

મસળે છે બામ ને

અમારા વિશ્વભને પાસેલા સહાયનમાં

થૂસી જાય છે કપૂરની ગંધવાળી નિદા

ઇંજમેટમાં ફૂલનાં સ્વપ્ન. રાતે.

ફૂંટીનાને ફૂંટી નીકળે છે નવી નવી પતીઓ,

અને લેહલને નવી નવી પીડાઓ, —

રાત દરમિયાન

ગુણિણીની મરજી મુજબ.

૨

બજારમાંથી કું લાવવાનું છે કે ?
હું આંત્રણમાં ઊભો ઊભો મોરની ગરદન પર મક્કલર વીટાળું છું.
ત્યાં

અચાનક
અગાસીની પાળીએથી
પરંપરિત ઝૂંલણામાં ગુહિણી લહેરાવે છે
તડકીછાંચડીની ભાતવાળું
હમણાં જ નિચોવેલું આમળા ચરેલું લહેરિયું.
ને એવા તો જોરથી છટકોરે છે
કે ફર ફર ફર મસ્તક પર ગાલ પર પાંપણ પર નાસિકા પર હોઠ પર
છંટાય છે લટકચમેલીનાં લટકાં લાખ કરોડ...

હું નહોતો જાણતો કે
માગણર મહિનાનો આ પવન પણ મક્કલર જેટલો જ ગળેપડું હશે !

૩

અમથું અમથું
હોઠે આવી ચડતા
અમથું અમથું ગમતા
જૂના ફિલ્મી ગીતનાં પંચમહાભૂતમાંથી ઘડાયેલી છે
એના ચહેરાની તરજ.

૪

કોક વાર
બારી કને બેસી
ભીના પવનની લહર પર
એ ભરે છે રબારી ભરત.
હું પાક્કા રંગીન દોરાની દડી હોઠે
એમ મારા મર્મસ્થળમાંથી ઊભેળતી જાય છે
મનભામતા રંગનો તાંતણો
છેક અંકરથી તાણીને.
આહી ઊકલતો જાઉં છું
ને પણ ભયતો જાય છે
કળાયલ મોર.

મોરપગલે
અચાહ મારી પીઠ પાછળથી સરકી જાય છે
પરપુરુષની જેમ.

૫

આસ્તે આસ્તે
અસ્તીચળે જઈ રહ્યો છે સંસાર.
નથી કોઈ ભાષા, નથી કોઈ ભીંજી :
અમે બેઠાં છીએ સામાસામે.
વચ્ચે ડાહીનેગા ટેબલ પર તાસકખાં
તીજા કાપેલા પપૈયાની ચીર,
તૂટેલી શીડિયાસેર કાળાં મોતીની.
કેસરમાં ઝબોળેલા દિજવન્દમાંથી
દંદરે છે રસ.

ગુહિણીને એ જ વાતની તો ચિંતા છે :
આ પાક્કા પીળા રંગના ડાઘા
હવે કેમ કરીને જશે ?

૬

દિવાળી વખતે
માળિયું સાફ કરતાં
કેરેથી કસીને એણે સાડીનો કાછડો એવો વાળ્યો હોય કે
અદલ મરેકણ જ જાઈ લો,
કોક વાર ઠાલવી દે આખું કચોળું
અણગમતી ગંધવાળા અમીઠા-શિકકાકાઈના તેલનું
છુટ્ટા લાંબા વાંકડિયા વાળમાં
ત્યારે ચીક્કટવાળા રહેજ રયામળા ચહેરા પર મીઠા લાલ ચાંદલે
માણેકચોકની મદાસણ, ક્યારેક પંજાબી કુર્તી ને સુરવાલમાં
સોડે સોહિણી, મહિવાલની.
ક્યારેક સાડીનો છેડો ઊડીને બગાળનો ઉપચાર.

પણ

કોક વીકન્ડની ઉજવણીમાં
એના લોચા એ-જેલસના રાંદણિયામાં

પોળીમાં
 એલચી ને શક્ટરાથી અર્થજોર્લ
 જરઝવેરાતનો લચકો ભચીને
 હળવે રહીને એનો કીમતી બટચો વાળી
 માચે શિખવાડેલા વૈભવલક્ષ્મીના ગુપ્ત મંગો ભણે
 ત્યારે
 સેવન્ટિઝની ઘઉંવરણી ગુજરાતણ લાગે, -
 એરા કે આર્ટ્સના જમાનાની.
 ઘરના અરીસાપ હવે તો કેટલા ગયા છે
 એની નિત નવી રીતે ઓળખાઈ આવવાની
 આ જાલથી !

૭

બુધવારની કોક નવચી બપોરે
 વામકુશીનો કલાક પત્યા પછી આંખ ખૂલી જાય
 ત્યારે સામે હોય
 ગુલાબજળમાં મસળેલી વાંકનિષ્ચય મુલતાની માટીમાંથી
 કેડારેલી વિનસની વિસ્મયમૂરત !
 તણ તણ દાયકાનાં
 પ્રણયકલહોને કારણે
 ચહેરો સુકાયેલી આસંખ તિરાડેથી ઊભરાતો હોય
 ને હોઠ રહસ્યમય રીતે જિડાયેલા હોય,
 પ્રચાધનકીડાના નિયમો અનુસાર
 સ્હેજ બોલકણા, સ્હેજ અવારક.
 ત્યારે રમૂજ ભરેલી મુંઝવણ ઘાય કે
 આડંબી કલાક પછી વોશરોસિન પાસેના દર્પણમાંથી
 મારક હટાવીને
 પ્રગટ થશે જે આગલા સમયની માણુકા
 એને, ઓ મહાશય, રીઝવશો કેમ કરીને, આ પાકટ ઉમરે ?

૮

કોક વાર ઢળતી બપોરે
 પલાળીને ઢાંકી રાખે છે ઢોકળાંનું બીડું ને
 ગુહિણી લંબાવે છે પલંગમાં,

પિગળ ડિગળ જિંભાલવરણી અધીરાઈની વચ્ચે
 રિપાટ ટેલિકાસ્ટની રાહ જોતી.
 પછી આખા ઘરને આશો ચાઢવા માંડે છે,
 ગુહિણીના ગાલ, હોઠ ને ચિભુક ઊભરાવા માંડે છે
 સ્હેજ વધારે પડતી ખટાશથી.

ભરબપોરે કડવાચોષ ઊજવતાં
 એનાં પિયરિયાં સામેની ટીવી સિરિચલમાંથી
 કડૂચી નજરે મને તાકી રહ્યાં છે.
 જોકે
 આજે મારો કશો જ વાંક નથી :
 હું તો ક્યારનોય
 ચન્દને ઊગી નીકળવા માટે કાકલૂલી કરી રહ્યો છું.

૯

છટકી જાય છે હાથમાંનું પાત્ર
 ને આખા ઓરડામાં
 વેરણછેરણ થઈ જાય છે રાજગરો.
 ચોકમાં
 ગાહ-નક્ષત્રો વેરાણાં હોય એટલી ચીવટથી.
 એ હળવે રહીને
 એક એક દાણો વીણી, સાફ કરી, ભચી લે છે
 ચોખ્ખા પારકર્શક ભરણીમાં.
 આર્તું તો કેટલીય વાર બને છે.
 વારંવાર વેરાઈ જવું ને સમઠાઈને સમ પર આવવું
 નરી પારકર્શકતામાં : ભરણીમાં લેલે લેલે,
 તારો નિતનો ઋણી
 હું જોયા કરું છું આપણો સંચાર, ઓ ગુહિણી.

સ્વપ્નાનુભૂતિ | રાજેશ પંડ્યા

સ્વપ્નાનુભૂતિ : ૧

દોડી જાશે આંખને ખોલતાંમાં
ઊડી જાશે જોજનો દૂર આથે
આથે આથે ઊડશે ખૂબ ઊંચે
ઊડી, આલખાં જાય ડૂબી.

ક્યારે પાછાં આવશે કોણ જાણે
આકાશેથી આંખને નીડ જ્યારે
આતી પહોંચે નિજ સ્થાને, નિરાંતે
પામે ત્યારે શાંત નિદ્રા પ્રગાઠ.

મોડી રાતે એક વાગે કંઠાય
પડયું બદલવાનું જ્યાં વિચારું હું ત્યાં તો
આખેઆખું હળવું કૂલ થૈ ઊંચકાવું શરીર
ઊંચે, નીચે પરિમલ તળે ખૂંપતો જાઉં છું હું.

પંખી જ્યારે કરે છે કલરવ, વણ ત્યારે પડે ચોંચમાંથી
એવી રીતે પછીથી હું પણ પડી રહું એકલો આખી રાત.

સ્વપ્નાનુભૂતિ : ૨

જ્યારે જ્યારે પાંખ લે વીંઠી વીંઠી
શાર્કુ, ત્યારે આંખ લે મીંચો લેને
ધીમે ધીમે ચાલતો ચાલતો હું
અપરિચિત પ્રદેશે લાગતો જે ચારું છું
વાંકીચૂંકી ઝૂંક કેડી વટાવી
આવી ઊભો છેક છેલ્લી કરારે
કે જ્યાંથી હું હાલીચાલી શરૂ ના
થઈ શરૂ નહીં થોડું આમ કે તેમ, અહીંયાં
એવી થરી ભીસ છે આસપાસ
જાણે મૂક્યા છે અરીસા અસંખ્ય.

આઢળક પ્રતિભાઓ એકલીજંથી જેમાં
જરીક જરીક વાતે આથડીલાખડી ને
કરચકરચ થૈને છેવટે કીકીઓમાં
હળુહળુક શમી જતાં જાઉં છું રોજ રાતે.

ખામી | પ્રવીણ પંડ્યા

એ અમાનવીય અપરાધ કરે છે
અને

છૂટી જાય છે

આપણે નાની એવી ભૂલ કરીએ છીએ

અને

એની સજા ભોગવીએ છીએ.

એ ત્યાપમાં માનતા નથી

એટલે

કાપડો એમનું શસ્ત્ર બને છે !

આપણે ત્યાપમાં માનીએ છીએ

એટલે

કાપડો બની જાય છે આપણી મર્યાદા !

નાની નાની અનેક લાડાઈ

આ ખામીને છતી કરે છે

અને

આ ખામીને ઢાંકવા

થયાં કરે છે

મોટાં મોટાં યુદ્ધ.

ઉસ્વીસન ૧૯૫૧થી '૫૬ના સમયગાળાની આ વાત છે.

રાજકોટમાં પરબજાર જેવા ભરથક્ક વેપારી વિસ્તારમાં એક ખાદીધારી જુવાન એક દુકાન ઉપર બેઠો છે. દુકાન વ્યવસ્થિત છે, પણ તેમાં ઝાઝો માલસામાન નથી. વેચાણ માટે જે જે વસ્તુઓ મૂકેલી છે, તેની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાથી આપણને નવાઈ લાગે. બાળકો માટેની સ્લેટ (આજે હવે સ્લેટ વપરાતી નથી), ફાનસ, ચિનાઈ માટીની બરણીઓ, કટોરા, ચાંપલો, પ્રાંભસ આવી બધી વસ્તુઓ આ

જુવાન વેચે છે. હા, ઘરાક ભાવ ઘટાડવા માટે ઘણી માથાકૂટ કરે, પણ આ વેપારીનો એક જ જવાબ : 'ભાવમાં ફેર નહિ પડે.' એની સામે એક ટાંપમણીની ગોઠાવેલું છે. આ નાનકડી દુકાન ચલાવવા એ જુવાનને શું ટાંપમણીનીની જરૂર પડતી હશે ? ના, આ ભાઈ રેલવે ક્લેઈમ્સ ઓજરનું કામ પણ કરે છે. — કદાચ આલો શબ્દ તમે આ પહેલાં સાંભળ્યો નહિ હોય ! એ જમાનામાં માલવહન માટે હજુ ટ્રકની ઉપયોગ બહુ થતો ન હતો. રાજકોટમાં રેલવે મારફતે માલ આવે, અને એ માલ ગિતરે ત્યારે તેમાં ભાંગાટુ હોય, નુકસાની હોય, ચોરાઈ ગયો હોય તે માટે રેલવેના જુદા જુદા કાર્યન અનુસાર રેલવેને નોટિસ આપીને વેપારીને નુકસાની અપાવવાનું કામ આ જુવાન કરે છે અને એ બકલ કમિશન મેળવે છે, પણ જે તે જુવાનની આ પ્રકારની જ કામગીરી હોત, તો આ લેખ લખવાની જરૂર જ ન હોત. પણ આ દુકાનની ગાદી ઉપર એક અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો જુવાન કોઈ નવા જ જીવન માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરી રહ્યો હતો. ભાવિમાં શું કરવું છે, એ હજી નક્કી ન હતું, લગન હજી થયાં નહોતાં પણ લગન કરવા જેટલી ઉંમર હતી, પણ આ સંજોગમાં ચોક્કસ હોય માટે એની અવિરત સાધના ચાલુ હતી. કોણ હતો આ જુવાન ? એ હતો સ્વ. સુખલાલ માવજી કોઠારીનો સુપુત્ર જ્યંતીલાલ કોઠારી (ત્યારે હજુ જ્યંત કોઠારી થયા ન હતા.) આ દુકાનમાં પોતાને જ સ્વયંશિક્ષણ આપી રહ્યો હતો. વેપાર, ધંધો, નામાની સૂઝસમજ, અને બીજી બધી કુનેહ ધરાવતી આ વાણિયાતો દીકરો આખી જિંદગી કાંઈ આવી હાટીથી સંતોષ માને બરો ? આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાન શિક્ષકોનો એ પ્રિય વિદ્યાર્થી હતો. ગણિત, સંસ્કૃત ભાષા, અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન, દરેક વિષયમાં તેજસ્વી જ્યંતભાઈ ઉપર બધા શિક્ષકોને ઘણું હેત. અને જ્યંતભાઈએ પણ અભ્યાસ છોડ્યા પછી આ ગુરુજનો સાથેનો મીઠો સંબંધ વધારેલો. અને તેમને ઉપયોગી થવામાં કાયમ તૈયાર રહેલા. જુના શિક્ષકો સાથે જ્યંતભાઈનો એક અનોખો વ્યવહાર હતો. ગુરુ-શ્રેણ અઠા કરવા માટે એમણે જે સમર્પણ કરેલું તે જો વિગતવાર લખવું હોય, તો અલગ પુસ્તક જ લખવું પડે.

હું હાઈસ્કૂલમાં હતો ત્યારે સ્વ. મેઘાણીની નવલકથા 'વેવિશાળ' મેં અનેક વખત

વાંચેલી. એ નવલકથામાં આવતા 'સુખલાલ'ના પાત્રને હું જ્યંતભાઈમાં નીરખતો હતો. ઠાવડો, હંસમુખો, કાર્યકુશળ, બધી બાબતમાં મક્કમ, કોઈની સાથે બગાડ નહિ, અને હરકોઈ સાથે મૈત્રી, વળી મીઠી મજાક કરવામાં નિષ્ણાત, કુદાન બહાર ગિભી રહેલી લારીનો માલિક અબકલ પણ તેમનો મિત્ર, અને અબકલના મિત્ર કાસમભાઈ પણ તેમના મિત્ર. એ કાસમભાઈની ભાષાના શબ્દો અને પ્રયોગોથી પોતાની ભાષાને સમૃદ્ધ કરે. મેં એમનામાં 'વેવિશાળ'ના સુખલાલને જોયો. બધી રીતે સરખામણી એકદમ બરોબર હતી. પણ કાઠિયાવાડના ગામડામાં ગિછરેલો સુખલાલ બળૂકો હતો, ભલે જ્યંતભાઈ એના જેટલા બળૂકા ન હતા, પણ એ કદી લીધી વાત મૂકે નહિ, વળી અને પર્યટને જઈએ ત્યારે ઉત્સાહથી પુલ આપ્યો ખૂબ કરે.

હા, મનમાં વેપાર માટે વિચારો ખાસ નહિ, પણ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને આકર્ષ જીવનના જ વિચારો. એ વખતે છાપાઓમાં ખાનાં ભરવાની ઇનામી હરીફાઈઓ ખૂબ ચાલતી. (પછી તો ગુજરાત સરકારે તેના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકેલ.) જ્યંતભાઈ આ ખાનાં ભરે, અને એ કાગળ સાચવી મૂકે. — હરીફાઈમાં ન મોડવે — જ્યારે પરિણામ ખૂલે, ત્યારે પોતે સાચવી મૂકેલ કવરમાંથી કાગળ કાઢીને તેની સરખામણી કરે, — એમનો ઉકેલ ઇનામને પાત્ર હોય, અરે પ્રથમ ઇનામને પાત્ર પણ હોય, પણ એમને કદી આ હરીફાઈમાં જોડવાની લાલચ ન થઈ. જોકે એમણે ભાગ લીધો હોત, તો ઇનામ મેળવવામાં કર્યું જ ખોટું ન હતું. પણ એમણે એ સમયે અને ત્યાર બાદ કદી ઇનામો, એવોર્ડ એ બધું સ્વીકાર્યું નથી.

કુકાને બેઠા બેઠા અને ઘેર સમય મળ્યે પોતાની એક મોટી પોથીમાં ગાંધીજી, ટેલ્કરો, રવીન્દ્રનાથ, જેવા અનેક મહાપુરુષોનો વિચારોનો સંબંધ કર્યા કરે. મેઘાણી કુલા ભાષા કાગ અને કેટલાય કવિઓનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો પણ તેમાં હોય, લોકસાહિત્યના દુહા અને છંદો પણ હોય, સુંદર અને સુધા અક્ષરે લખાયેલી આવી ભરથક્ક પોથી, તેમણે જીવ્યા ત્યાં સુધી બનીવ્યે રાખી. આ પોથીઓ જો કોઈ જુએ, તો આફરીન થઈ જાય. પોથી જૂની થાય, ત્યારે તેમાંથી કેટલુંક કાઢીને વળી નવી પોથી તૈયાર કરે (જે વધુ સમૃદ્ધ હોય), સાફભાગ્યે એક જૂની પોથી જે તેમણે પ્રથમ બનાવેલી, તેની મેં માગણી કરી, અને તેમણે આપી. હું જે માગું તે જ્યંતભાઈ મને આપે જ. એ મારા માટે સુખલાલ હતો, મારા દુઃખમય જીવનમાં એ જ એકમાત્ર વિસામો હતો — આ પોથી તેમની યાદગીરી માટે મેં સાચવી રાખી છે. એમનું વારાન તો હાઈસ્કૂલના સમયથી જ વિશાળ હતું. — દિલ ગાંધીજીને આપી દીધું હતું.

જ્યંતભાઈ મોટ્રિક થઈને ધર્મન્સિહજી કોલેજમાં સાયન્સમાં દાખલ થયા. એક જ વર્ષ ભણી શક્યા. દુકાને બેસી જવું પડ્યું. અભ્યાસ બંધ થઈ ગયો. લે વડીલ ભાઈઓ રળવા-કમાવા માટે મુંબઈમાં અને પરદેશમાં ગિપડી ગયા. પોતાના પિતાના મોટા ભાઈ, મગાનલાલ માવજી કોઠારી — બાપુજીનો રેલવે ક્લેઈમ્સ ઓજનનો ધંધો ચાલુ રાખવો, પોતાનું કુટુંબ, અને બાપુજીનું કુટુંબ બંને કુટુંબનો નિર્વાહ, વહેવાર આ બધું ચાલુ રાખવું, પૂજ્ય બા અને બાપુજી (ભાઈજી) બંને વડીલોની સેવા કરવી — આ બધાં માટે તેઓ દુકાન ઉપર ગોઠવાઈ ગયા. એ વખતે કેસર કેરીનો જમાનો ન હતો. પણ વડીલરા પાસે આવેલા રણીલીના વેપારીઓ પાસેથી રાજપુરી, દાડમિયો, સરદાર, એમ જુદી જુદી જાતની કેરીઓ રેલવે મારફત

મગાવે, પોતાને માટે મગાવે, અને મિત્રો માટે પણ મગાવે. ભાઈજી મગાવવા કોકારી પણ આ દુકાન ઉપર જ લેસતા, રાજકોટ જક્ષન સ્ટેશનમાં તેમની હાક વાગતી. પોતે રેલવેના બધા જ કાપકાના જાણકાર અને સત્યના આગ્રહી. કદી લાંચ ન આપે. રેલવેના અધિકારીઓ પણ તેમની પાસે ચીલા વાલે. નુકસાની માલનું પંચનામું કરાવવા તો બાપુજી જ જાય. પણ તેમની ઉમર અને શારીરિક મર્યાદાને કારણે બીજું તમામ કામ જયંતીભાઈને ભાગે જ આવે. કામ તો ઘણું રહે, પણ આટલા કામ વચ્ચે પણ નવવિધાન મિત્ર મંડળના હસ્તચિહ્નિત અંકો માટે દુકાનમાં બેઠા બેઠા સુંદર અક્ષરે જીવનચરિત્રો લખે. ‘અકબર અંક’, ‘મહાદેવ દેસાઈ અંક’, ‘ડીસુ અંક’, ‘જગદીશચંદ્ર અંક’, ‘ગોવર્ધનરામ અંક’ એવા ઘણા અંકો જયંતીભાઈના હસ્તાક્ષરે જ લખાયેલા. આ અંકો જો કોઈ વાંચે તો આજે પણ આનંદ અને આશ્ચર્ય અનુભવે. આ અંકો તૈયાર કરતાં કરતાં સ્વદેશી ચીજના પ્રેમી જયંતીભાઈના મનમાં વિચાર આવ્યો... આપણે હાથબનાવટના કાગળો ઉપર જ અંક તૈયાર કરીએ તો ? તુરત જ સાબરમતી ગાંધી આશ્રમ સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કર્યો, અને ‘કલમખુશ’ કાગળોની ખરીદી કરી. તેમને આ કાગળ ખૂબ ગમ્યા. એ કહે, ‘કલમખુશ’ એટલે ‘કલમખુશ’ પછી તો તેમણે પોતાના અંગત કામ માટે પણ આ કાગળો જ વાપરવાનું શરૂ કર્યું. જયંતીભાઈના ઘરનો બેઠક ખંડ, એટલે નવવિધાન મિત્રમંડળની ઓફિસ. સત્ય થવા માટે માસિક લઘાજમ ચાર આના. દેરાશરીમાં જૂની ઢબે બંધાયેલું, એ ખૂબ વ્યવસ્થિત અને મજબૂત મકાન હતું. ઉપરના માળે જૂની ઢબે ચૂનાની ટિપ્પણી કરીને ધારુ ભરવામાં આવેલ. જયંતીભાઈ ઉપરના ભાગે રહેતા હતા. સીડી ચડીને પ્રવેશતાં જ નાનકડી અગાશી અને બેઠક હતી. એ પછી એક ઓસરીએ બે ઓરડા હતા. ઓસરીમાં ખાટ ગૂંદાતી હતી. અમને બંધાયેને હસાવતાં, વહાલ વરસાવતાં અને આનંદ આપતાં ‘બા’ હતાં. અને જેના સાન્નિધ્યની માહાશયી કદી ધરાઈએ જ નહિ, તેવા જયંતીભાઈ હતા. ‘નવવિધાન’ની એક પ્રવૃત્તિ હતી, કાંતણ. દર રવિવારે બધાં સમૂહ-કાંતણ કરે. સૂતર ઉત્પન્ન થાય, તેને રાષ્ટ્રીય શાળામાં વણાવવાનું અને જે ખાદી મળે, તે ‘નવવિધાન’ના સભ્યોને પડતર ભાવે વેચવાની. એ ઉપરાંત અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ થતી હતી. જેમાં જુદા જુદા વિષય ઉપર બોલવા માટે આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં આમંત્રણ અપાતું. મોટિંગના વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને વ્યાખ્યાનો ગોઠવાતાં હતાં. જેમાં એક વખત તો મુખ્ય- પ્રધાન રવ હેબરભાઈ પણ આવેલા. – હેબરભાઈને આમંત્રણ આપવા માટે મને મોકલેલો. આ પહેલાં ‘નવવિધાન’ના અંકો બતાવવા અને તેમનો અભિપ્રાય લેવા માટે પણ મને જયંતીભાઈએ મોકલેલ. અમારા કામથી હેબરભાઈ પ્રસન્ન હતા. પછી મને જયંતીભાઈ કહે, S.S.C.ના ગુજરાતી પાઠ્યાપુસ્તકમાં કિશોરવાલ મશરૂવાળાનો એક લેખ છે. આ લેખને અનુલક્ષીને હેબરભાઈ એસ.એસ.સી.ના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે આવે, તે માટે તેમને મંડળ તરફથી આમંત્રણ આપવા તમારે જવાનું છે. હું તો પહોંચી ગયો. એ વખતે હેબરભાઈને મળવાનું સાહેલું હતું. દરરોજ સવારે હેબરભાઈ એક રૂમમાં ગાદી ઉપર બેસે, અને સામે શેતરંજી ઉપર મુલાકાતીઓ બેઠા હોય. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કરી શકે. ત્યાં નહિ પોલીસ, નહિ પટાવાળો, નહિ મુલાકાત માગવાની કે નહિ કોઈની રજા લેવાની.

હેબરભાઈ આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં આવી પહોંચ્યા. ખૂબ સારું બોલ્યા. એક-બે શ્રોતાએ

તો ચાલુ વ્યાખ્યાને ઊભા થઈને ધન્યવાદ આપ્યા. પણ એક સ્થાનિક પેપરના તંત્રીલેખમાં

હેબરભાઈને ગટરમુકાદમ કહ્યા. અને તો ચોંકી ઊઠ્યા. કિશોરવાલ મશરૂવાળાનો લેખ હોય, અને તેના ઉપર હેબરભાઈ જેવી વ્યક્તિ બોલે, એ માટે ગટર મુકાદમની પદવી આપવાનો પ્રશ્ન જ કેવી રીતે આવે ? જયંતીભાઈએ એ છાપાના તંત્રીને ખૂબ જ સરસ જવાબ લખ્યો. જવાબની એક નકલ લઈને મને વળી હેબરભાઈ પાસે મોકલ્યો. હેબરભાઈએ જવાબ વાંચ્યો. પછી બોલ્યા, ‘પત્ર તો બરાબર છે, પણ એ છાપાશે નહિ.’ નવવિધાનના અંકોમાં અનેક લેખો, કવિઓ, દાદા ધર્મચિકારી અને બીજા મહાનુભાવોના અભિપ્રાયો લખાયેલા છે. નવવિધાનના દરેક અંકમાં એક જીવનચરિત્ર, કાવ્યો (નવોદિત કવિઓનાં) તથા ચિત્રો, જે અમારા જ મિત્રમંડળમાંથી તથા રાજકોટના ચિત્રકારો પાસેથી મેળવેલાં હોય, તે તથા પાને પાને સુંદર સુશોભનો પણ હોય, આવા સમૃદ્ધ અંકોને આજે પણ જો કોઈ જુએ, તો તે પ્રસન્ન થાય. આ અંકોમાં મારાં કાવ્યો પણ પ્રગટ થતાં. જયંતીભાઈએ મને કાવ્યસર્જનમાં પ્રોત્સાહન તો આપ્યું અને સાથે સાથે તાલીમ પણ આપી. ‘છંદના બંધારણ પ્રમાણે જ કાવ્ય લખાવું જોઈએ. છંદોબદ્ધ કાવ્ય ન હોય, તો દરેક પંક્તિમાં લય જળવાય, તે જરૂરી’ જેવી સૂચનાઓ આપે, અને મદારી આપે. જયંતીભાઈ આર્ટ્સ કોલેજમાં દાખલ થયા, તે પહેલાંની આ પ્રવૃત્તિ હતી. તેમનું પ્રેરણાસ્થાન હતા વૈદસાહેબ; આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં તેમને ખાદી પહેરવાની પ્રેરણા આપનાર હેંદુભાઈ ૨. વૈદ, એ તેમના સાચા અર્થમાં ગુરુ હતા. વૈદસાહેબ વિજ્ઞાનના શિક્ષક હતા અને સારા કવિ હતા. અને વૈદ પણ હતા. અભ્યાસ તો વર્ષો પહેલાં પૂરો થયેલો, પણ જયંતીભાઈ અને વૈદસાહેબ વચ્ચે સંબંધ તો જીવનપર્યંત રહ્યો. કોલેજકાળમાં જે જે અધ્યાપકો મળ્યા જેવા કે કનુભાઈ જાની, ઉપેન્દ્ર પંડ્યા એ બધા જ અધ્યાપકો જયંતીભાઈના કાયમી સ્વજન બની ગયા. સૈનિક શિક્ષક અને ચુસ્ત સિદ્ધાંતવાદી. વૈદસાહેબ, તેમના પૂર્વજેની પરંપરા મુજબ મોટા પ્રમાણમાં સ્વવનપ્રાણ પણ બનાવતા હતા. તેમાં શુદ્ધ દ્રવ્યો જ પડ્યાં જોઈએ તે માટે શુદ્ધ કેસર, સોનાના વરખ અને એવી બીજી સામગ્રી જયંતીભાઈ મેળવી આપે. એક રતલ સ્વવનપ્રાણ ભરાય, તેવી કાર્યાની બરણીઓ પણ જયંતીભાઈ મેળવી આપે. વૈદસાહેબના જીવનમાં નાનાંમોટાં સંકટ ઘણાં આવેલ. જયંતીભાઈએ વૈદસાહેબના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો પર્યંત તનથી, મનથી અને ધનથી તેમની સેવા કરી. પણ અમારામાંથી કેટલાક તો રાતરિવસ જયંતીભાઈની સાથે ને સાથે. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અને સ્મારિત્યની ચર્ચાઓ ખૂબ ચાલે. એ વખતના ખ્યાતનામ લેખકોની નવલકથાઓ વિષે ચર્ચાઓ થાય. ભવિષ્યના આ વિવેચક, ત્યારે પણ નવલકથાઓ વિષે ઘણી ટીકાઓ કરે, ક્યારેક ક્યારેક તો ખૂબ ખૂબ હસીને ઝાટકણી કહે. મેઘાણી સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ થયેલ. અમારા મંડળમાં આ ગ્રંથના લેખો અને કાવ્યો પર ચર્ચા ચાલે. જયંતીભાઈ મુક્ત કંઠે મેઘાણીનાં ગીતો ગાય. અમારા અને જયંતીભાઈના માનીતા કવિ મેઘાણી હતા. મને એક વખત મેઘાણીની નીચેની કાવ્યપંક્તિઓ બતાવી :

– મધરો, મધરો,
મલકાઈને મોંડક

મેહસુ નેહસુ

બાત કરે

પછી કહે, ‘જુઓ, કેવી સરસ રચના છે !’
(‘મન મોર બની થનગાટ કરે’ કાવ્યમાંથી)

“હીં છે સમકર, તમે હોજ

કાર નહિ ફાવે અજનોરિયા”

આ પંક્તિ પણ તેમને ખૂબ ગમે. જ્યંતભાઈએ રચેલાં મુક્તકો મારે કાળજે ચાંટી ગયાં છે. થોડા જ સમય પહેલાં આઝાદીની લડત ગાંધીજીની સરદારી નીચે આપણો દેશ લગ્યો હતો. તેમણે એ ઉપરથી ‘મુક્તિ’ ઉપર એક મુક્તક લખ્યું :

મુક્તિમહીં બંધન છે સમાયું

મુક્તિતણી નાજુક કાય રક્ષવી

ને બંધને મુક્તિ સમાઈ છે જ્યાં

નિર્બંધ આત્માની વિછાન પામવી

નિર્બંધ આત્માની વિછાન આપવી

તેમણે મેઘધનુષ્ય જોઈને લખ્યું :

આ સાત રંગતણું મિલન

રડું સજી

સાલ્યો અહીં ધવલ રંગ

ન રંગ જેમાં

તો ક્રોધ, પ્રેમ, સમતા

સમ રંગ ભેળી

માનવનો ધવલ રંગ

ન થાય શું કે ?

એક વખત બધા મિત્રો પગપાળા પવંટને ગરેલા. બધા જ મિત્રોના મનમાં ચિંતા હતી... નક્કી આપણે ભૂલા પડ્યા હીએ. જ્યંતભાઈ કહે, ભૂલા પડ્યા જ નથી. જુઓ, સામે દીવા તો દેખાય છે... એ વખતે એક મુક્તક રચાયું :

પણે ટમટમે દીવા

નજરમાં હવે છે નિશાં

(પછીની પંક્તિ થાક નથી) જ્યંતભાઈએ ચાગણી. છંદમાં એક મજાનું કાવ્ય લખેલા. મારે એ જ મનોહર છે સાંધિયું. એ સખી કરી ? (૧) ઈન્ડીયન (૨) ઘડિયાળ - આ સ્પષ્ટતા ગીતના છેડે થાય, તેથી એની ઓર મજા આવે.

જ્યંતભાઈને સારાં ચિત્રોનો અજબ શોખ હતો. નવવિધાનના અંકના સર્જન વખતે નટુભાઈ શાહ જેવા નવયુવાનને અને બીજાને તેમણે ચિત્રો અને ડિઝાઇનો આભીખતા કર્યાં. નબળું કામ જરાય ન ચાહે. વળી ‘અનુકૃતિ’ની નીચે ‘અનુકૃતિ’ એમ લખવાનું ફરજિયાત. મોટું ચુદીના શિક્ષણમાં જ્યંતભાઈ જાતે જ કેટલું બધું શીખી ગયા હતા ! દરરોજ સાંજે બધા મિત્રોનો કાર્યક્રમ દાતણ લેવા જવાનો. ટૂંકમાં અમને બધાને એમ થાય કે જ્યંતભાઈની સાથે ને સાથે રહીએ. તેમની ઉદારતાની તો વાત જ ન થાય. અમારી મિડિંગ દરરોજ

રાજકુમાર કોલેજના મેકાનમાં ગાને થાય. ત્યાં દરરોજ ખાસી શીંગા ખાવાની અલકમલકની વાતું થાય. ઘણી વખત ફીડ ગીત-ભજન ગાય અથવા પોતાના મનગમતા વિષય પર વાતીલાપ આપે.

જ્યંતભાઈને ચરમમાં આવ્યાં. એ વખતે યુવાનીમાં જો ચરમ આવે, તો એ ચાર્યાનો વિષય ગણાય. એ વખતે પારબંકર પાસે ‘છાયા’માં વાલજીભાઈ ચુડાસમા નંબર ફર કરતા. ઉપવાસ, ફળાહાર, આંખની કસરતો આ બધાંથી તેઓ નંબર ઉતારે. જે લોકો, તેમને ત્યાં જાય, તે ચરમ ત્યાં મૂકીને જ આવે. જ્યંતભાઈ પણ ચરમમાં મૂકીને આવ્યા, અને ‘ચારી આંખો’ (Sight Without Glassesનો અનુવાદ) એ પુસ્તક લઈને આવ્યા. હેરી બેન્જમિનને દસ-બાર વર્ષની ઉંમરે અહાર નંબર હતા. તે તેણે ફર કર્યા અને ચરમમાં મુક્ત થયો. આંખો સંપૂર્ણ સારી બની. ત્યાર બાદ તેણે એ પુસ્તક લખ્યું.

જ્યંતભાઈ સાથે અનેક સંસ્કાર-કાર્યક્રમોમાં જવાનું થાય એની વિગતો આપતો નથી, પણ એ આનંદ અદ્ભુત હતો. એક વખત પૃથ્વીરાજ કપૂર રાજકોટ આવેલા. તેમનાં બે નાટકો ભજવવા માટે આવેલા - ‘પકાણ’ અને ‘દીવાર’. બધાએ નાટકની ટિફ્ટ લીધી. મેં કીર્તી મારે નાટક નથી જોવાં. જ્યંતભાઈ સમજી ગયા આ નાટકની ફી હતી રૂપિયા પંકર ! મારો પગાર હતો રૂપિયા ૭૦ - હું મારા ઘરનું ભાડું રૂ. દસ પણ નિયમિત ભરી શકતો ન હતો - જોકે ઘરઘણી છોગનભાઈ લુહાર સારા હતા. એ જમાનામાં રૂ. પંદરમાં બે મણ ઘઉં આવે, અને તોય એક રૂપિયા વધે. જ્યંતભાઈ કહે ટિફ્ટના પૈસા તમારે આપવાના નથી. પણ મેં તો પાડી. ઘણું કહ્યું પણ હું તૈયાર ન થયો. મીઠા ઝાડનાં મૂળ તો ખવાય ! ‘સરસ્વતીચંદ’ નવલકથાના ચોથા ભાગમાં આલ્યાત્મિક ચર્ચા આવે છે. તેથી દ્વૈત-અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત આ બધી બાબતો સમજવા માટે તેઓ મારા સસરા, વૈદ શિવાનંદભાઈ ચાહિકના પિતા વૈદ મણિશંકર કાલિદાસ યાત્રિક પરિતજને મળવા માટે ગયા. તે બંને બેત્રણ વખત મળેલા. એક દિવસ પરિતજ કહે, “માની ઉંમરે કેવું અદ્ભુત જ્ઞાન ધરાવે છે !”

હા, કોલેજ છોડ્યે જ્યંતભાઈને છ-સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. હવે નક્કી કરવાનું હતું કે શું કરવું. બાપુજીની ઈચ્છાથી દુકાનનો નીચેનો ભાગ વેચી દીધો. રેલવે ક્લેઈમ્સ એજન્ટની ઓફિસ ઉપરના ભાગે લઈ ગયા. પછી એ કામ પણ બંધ કર્યું. આ જ સમયગાળામાં તેમનાં લગ્ન થઈ ગયાં. તેમના સગપણના સમાચાર આપતો પત્ર પ્રથમ આવ્યો, અને લગ્નના સમાચાર આપતો પત્ર ત્યાર પછી હુરત જ આવ્યો. એ વખતે હું વર્ધા પાસે પીપરી નામના ગામમાં ગાંધીઆશ્રમ વર્ધા તરફથી ચાલતી પ્રવૃત્તિમાં (ગોપાલનમાં) રોકાયેલો હતો. મને લખ્યું, “તમે લગ્નમાં આવો, એવી ખૂબ ઈચ્છા છે, પણ તમે જે કેકાણે અને જે કામમાં રોકાયેલા છો, ત્યાંથી તમને બોલાવી શકાય, તેવા સંજોગો નથી.”

આ સમય દરમ્યાન કોલેજમાં ભણવા બેઠા બધા અધ્યાપકોના તે મિત્ર બની ગયા. એમ.એ.માં સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. મમ્મટના કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર પુસ્તક લખ્યું, તે ખૂબ વખાણાયું. પછી જ્યંત કોઠારી અમદાવાદ આવ્યા. જોગાનુજોગ હું પણ અડાલદજ આવ્યો. સાથે ને સાથે જ રહ્યા - પણ મને મૂકીને રવર્ગમાં તો એકલા જ પહોંચી ગયા. તેમને વિવેચક તરીકે, બધા ઓળખે છે, પણ એ માત્ર સાહિત્યકાર ન હતા. જીવનને સતત સારણે ચડાવીને

પ્રતિપળે ઊંચે ને ઊંચે, આતિ ઊંચે જઈ રહેલો, એ એક અદ્ભુત માનવી, મહામાનવ હતો. ત્રિદાંતનિષ્ઠ તપસ્વી હતો. સ્વ. કુલા ભાયા કાલે ગાંધીજી માટે એક ગીતમાં લખ્યું છે કે

એક, તોળો,
તોળાણો નહિ વાણિયો !

એ વાત જ્વંતભાઈને પણ લાગુ પડે છે.

જ્વંતભાઈના જીવન વિશે ઘણું ઘણું કહેવાની ઇચ્છા છે, એ બધું કહેવા જેટલી મારી પાસે શક્તિ નથી.

ટૂંકમાં, પીપા ભગતનો એક સંદેશ, તેને જ્વંતભાઈએ આત્મસાત્ કર્યો હતો -

પીપા, પાપ ન કીજિયે,
તો પુણ્ય ડિયો, સી વાર
જો કિસીકા ઘિયા નહિ,
તો ઢિયા, વાર હજાર

હવે, હું તેમને માટે થોડાક દોહરા ટાંકીને મારી વાત પૂરી કરવા રજા લઉં છું. હું ગામડિયો માણસ છું. મને જ્વંતભાઈ વિશે લખતાં નો આવડે, મારામાં ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય, તે દરગુજર કરશો !

મિત્તર એડા કીજિયે, જેવા કૂવાના કીસ
પછાડ્યા, પાણી દીએ, હદે ન આણો રોધ.
મિત્તર, એડા કીજિયે, હાલ સરીખા હોય,
સુખમેં તો પીછે રહે, દુઃખમેં આલે હોય.
મિત્તર એડા કીજિયે જેચા ટંકણખાર
આપ બળે, પર ઓલવે, ભાંગ્યાં સાંધે હાડ.
તન ચોખાં, મન ઊજળાં, ભીતર રખયે ભાવ
કિનકા બૂરા ન ચિંતવે, તાકુ રંગ ચડાવ !
તુલસી, બાહ સપૂતકી, સપને મેં અડ જાય
નેહ નિભાવે જનમ તક લડકનકું કહી જાત.

□

વિદેશી સાહિત્ય

ચાર કાવ્યો (ઇતિહાસ)

મિરિમમ મરીનો, મૂળ ઇતિહાસ પરથી અનુવાદ : પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

એક

સહિત થકી

જોઉં છું

સીનાગોગનો ચુંબજ

એટલો નજીક

એટલો આંધો....

થોભી છું

કે કશુંક બદલે

જળસપાટી

અને આકાશને....

થોભી છું કે સહિત માંડે

તારી મોં-કળાનો વાણો

કે પ્રવાહ આળખે

તારી મરકનો અણસાર

કેવળ ધાણેક...

બી

કાંઈ રહ્યું નથી

જેનો હજીય હોય કાંઈ અરથ

કે જે થકી બાળું

આ વાવડાની ઝીંક.

કને બચી છે એક કિતાબ

કેટલાંક લખેલાં પાનાં —

તારાં સત્તો, તારાં જુદાણાં

સમૂળાં નહીં તો નહિવત્

ને કશુંક કર્યું નહોતું મેં

તારી પ્રતીક્ષા સિવાય....

નણ

નથી આવડતું

ખેંચી કાઢતી વાળ ને વરનો

નથી આવડતું ચીખતી

કે રોતી....

પણ કાળજની ભોંય પે

માંડ વરતીય

એવી ઊંધડતી

જાય છે એક ફરચ

તારાં નખોરિયાને લઈ

ચૂપચાપ કરતી રહું છું કાજ

ને નિજ કફન બીચ

દીટી રહે છે

મારો મૂક આતમ

હોલાનો વેશધારી બાજ...

ચાર

એક લીઢિયાળ ચાંદો

દીધિ છે બારીઓના કચ

વેરન વાટો મહી

કણસે છે પવન

ને વરતું છું, ઊભરતા ભય સખી

અકારી મીળ

હળુ હળુ વાયરાના ઉચ્છ્વાસ સંગ

સરતું આવે છે બાળકોનું રટણ.

વગાડા થકી ખેરવતું ગિચ્છ

પરવેલતીનું, લાળૂલે એક હોલું

મુજ શય્યા પરે

રક્તભીની પરોવે નજર

ને વિરમે

નસ્ત, કંપિત

ઉડાણ....

શતાબ્દીવંદના (આસ્વાદ)

કુંડી : એક નિસાબતકથા

મોહનલાલ પટેલ

ગુલાબદાસ બ્રોકરે કુંડી વાર્તા, કવિતા, નાટક, પ્રવાસ, વિવેચન વગેરે સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સફળ રચનાઓનું સર્જન કર્યું છે. એમણે અનુવાદ અને સંપાદનના ક્ષેત્રમાં પણ નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. 'લતા અને બીજા વાર્તા', 'ઊભી વાટે', 'સૂર્યા', 'પ્રકાશનું સ્મિત' વગેરે એમના વાર્તાસંગ્રહો છે. 'લતા શું બોલે ?' 'મીલીનું ભૂત', 'ગુલામદીન ગાડીવાળી', 'ધૂમ્રસેર', 'સૂર્યા', 'નરહરજી', 'કોલાલાની એક સાંજ', 'કુંડી' વગેરે એમની જાણીતી વાર્તાઓ છે. અહીં 'કુંડી' વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

ગુજરાત બહારના, સંભવતઃ મુંબઈ શહેરમાં વસતા ઉપલા મધ્યમ વર્ગના એક કુંડુંબની આ કથા છે. કથાનાયકનું નામ આપવાના બદલે લેખકે 'ભાઈ' સંજ્ઞાથી ચલાવ્યું છે. એવી જ રીતે નાયકની પત્ની અને મા બંને માટે નામ તરીકે 'મા'ની સંજ્ઞા રાખી છે. ભાવકે બંને નામ સંદર્ભના આધારે સમજાવવાનાં છે.

ભાઈ વતનના 'ઉજ્જડ' જેવા થઈ ગયેલા ઘરમાંની ઓન્ટિકમાં બપે એવી કેટલીક ચીજો લઈને આવ્યા છે. આ ચીજો જોવા માટે કુંડુંબનો વિશાળ કાફલો દીવાનખાનામાં એકઠો થયો છે. એમાં થોડે દૂર રહેતો પુત્ર, તેની પત્ની અને બાળબચ્ચાં, પોતાના ઘરમાં પોતાની સાથે રહેતો પુત્ર અને તેની પત્ની, સુવાવડ કરવા આવેલી પુત્રી, તેની પતિ અને બાળકો, શહેરમાં જ રહેતાં પુત્રી, જમાઈ અને તેના પરિવારનો સમાવેશ થાય છે.

ભાઈ વતનના ઘરમાંથી જે ચીજો લાવ્યા છે એમાં ચિનાઈ માટીનાં રમકડાં, રૂપાનાં ઠામવાસણ, સોનાનાં જૂના ઘાટનાં ઘરેણાં વગેરે છે. આ બધી ચીજોમાં એક ચાંદીની વજનદાર કુંડી પણ બરી.

આ બધી ચીજો એન્ટીકમાં બપે એવી હોવાથી એ ચીજોને જોવા અને મેળવવા દીવાનખાનામાં એકઠાં થયેલાં સૌનું કુતૂહલ ઉત્તેજિત છે. લેખકે સામ્રાત સમયમાં એન્ટીકના મૂલ્ય વિશે બે પાત્રો વચ્ચે વાત કરાવી છે, પણ એમણે કોઈ ચીજનો એન્ટીક તરીકેનો પરિચય આપ્યો નથી. 'રૂપાનાં ઠામવાસણ', 'જૂના જમાનાનાં સોનાના જૂના ઘાટના ઠાગીના' જેવાં કથનથી લેખકે વસ્તુના એન્ટીકત્વનો ભાસ કરાવીને ચલાવ્યું છે. ચિનાઈ માટીનાં રમકડાંને એન્ટીકની ચીજમાં બપાવવા માટે કોઈ પ્રતીતિજનક વિગત આપી નથી. અલબત્ત, વાર્તામાં એની કશી ઉપયોગિતા હોય એવું જણાતું નથી. જેના પાયા ઉપર વાર્તાની રચના થઈ છે એ કુંડીના એન્ટીકપણાની કશી નિસાબત વાર્તા સાથે નથી.

પરિવારમાં ચીજોની વહેંચણી લગભગ પૂરી થયા પછી કુંડીનો વાર્તામાં પ્રવેશ થયો છે. લેખકે એને વહેંચણી માટેની વસ્તુ ગણી નથી. તો પછી લેખકે કુંડી સંદર્ભે શું સિક્ક કરવા માગે છે ? વાર્તામાં કુંડીનું મહત્ત્વ તો છે. એ ન હોત તો વાર્તા પણ ન હોત. વાર્તાનાયકના ચિત્તમાં ભાવનિભાસિત માટેનું આદર્શન આ કુંડી છે.

વસ્તુ સાથે માનવીની નિસાબત સંકળાય ત્યારે એ સંવેદનકેન્દ્રી સિચ્ચુચોશન બને

છે. અહીં કુંડી સાથે વાર્તાનાયકની નિસબત જોડાયેલી છે એટલે એ વાર્તા નાયકના હૈયાને ઝંકટ કરીને એના ભાવવિશ્વને હલબલવાથી મૂકે છે.

વાર્તામાં એક બાજુ વાર્તાનાયક છે અને બીજા બાજુ બહોળા પરિવાર છે. પરિવારની કથા નિસબત કુંડી સાથે જોડાયેલી નથી એટલે પરિવારનું ભાવવિશ્વ કુંડી સંકલ્પ અચ્છંદ રહે છે. અર્થાત્ કુંડી પ્રત્યે પરિવારનાં સભ્યોને કશો લગાવ નથી એટલે એમને કુંડીમાં કે એની સાથે જોડાયેલી વાર્તામાં કશો રસ નથી. રસ હોય તો એક ચીજ તરીકે એના દેખાવ અને મૂલ્યમાં હોય. નાની વહુ વાર્તાનાયકના બે દીકરા અને જમાઈ વચ્ચે એ કુંડી દેખાવ અને મૂલ્ય અંગેના સંપાદનું નિષ્પત્તિ બને છે.

એમ કહી શકાય કે કુંડી એ ‘ભાઈ’ની વાર્તા બની રહી છે. ‘ભાઈ’ની વાર્તા એટલે ? કુંડી સાથે સંકળાયેલાં ‘ભાઈ’નાં સંસ્મરણોની વાર્તા. ભાઈ આ વાર્તાને પૂરી યાજત અને દરિયાઈ ભરતી જેવા ઉમળકાથી પોતાના પરિવારને કહેવા માગે છે, પણ પરિવારમાં એ સંભળવાની તૈયારી નથી. આ થઈ વાર્તા માટેની ભૂમિકા. વિરોધભાસી લાગણીઓવાળી બે ઇલાચીઓની વાર્તા. એકને કહેવું છે, બીજાને સંભળવું નથી.

ભાઈ જેના વિશે કહેવા માગે છે તે આ છે : લગન જેવા અવસરે એકડી થયેલી સ્ત્રીઓ વીખરાય ત્યારે કુંડીમાંથી બીડાં કાઢીને પ્રસાન્ન મુખે સ્ત્રીઓને એ બીડાં આપતી મા, પોતાનું ધૂળિયું ગામ, એની શેરીઓ...

બીડાં આપતી માનું ભાઈના હૈયે વસેલું આ ચિત્ત જુઓ : ‘અધ વયનાં... રૂપાળું ભરેલું માં, પાકતી છતાં રળિયામણી લાગતી કાયા ને ચારે તરફ માયા વેરવું સ્મિત... તેમણે વરેણાં પહેર્યાં હતાં...’

કુંડી નીકળી આવી એ પછી એના વિશે નાની વહુ, દીકરાઓ અને જમાઈ વચ્ચે થયેલા સંવાદની તકનો લાભ લઈ ભાઈએ મા વિશે કહેવાનો આરંભ કર્યો : ‘આ કુંડીની તમને ખબર છે ?’

એ જ વખતે કંઈક પંગોખેચી કરતાં બાળકોને માએ ધમકાવવા માંડ્યું તે વખતે બધાંનું ધ્યાન એ તરફ પેંચાયું અને ભાઈ પોતાની વાત આગળ ન કરી શક્યા.

પણ નાની વહુની ઉક્તિ, ‘એવ્યા એય, આ જોઈ, આ કુંડી ?’નો આધાર લઈ ભાઈએ ફરીથી વાતનો દોર હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો : ‘આ કુંડી છે ના... મા હતાં ના...’ મા વિશે બોલવાના ઉત્સાહમાં ભાઈએ આજુબાજુ જોયું.

પણ આ સ્થિતિ સુખદ નહોતી. ભાઈની આ રહ ઉપર રોયે ભારોથી પત્ની બોલી : ‘કુંડી, કુંડી કરો છો, પણ આને તો કંઈક કહો, આનંદિયાને, બધું કોડી નાખશે તો કુંડી તમારી રહેશે કુંડીને ઘેર...’

બાળકોનું ધાંધલ શમાવવા સૌ બાળકો તરફ વળી ગયાં અને ભાઈ કુંડીને જોતા બેસી રહ્યા.

પોતાની ધરાદ અવગણનાના કારણે ભાઈનો ક્રોધ વધતો જતો વિષાદ આ વાર્તાનું પ્રધાન વસ્તુ છે. મનની વાત કહેવા આડે ભાઈને કેવા ઘા ખમવા પડયા તે, વાર્તાના આ અંશ ઉપરથી બરાબર સમજાશે :

“...ભાઈએ ઊંચું જોયું. જરા હસ્યા, ‘હવે નવરાં પડ્યાં બધાં ?’ એવું કંઈક બોલ્યા,

પણ કોઈનું તેમના તરફ ધ્યાન ન ગયું.

તેમણે ગળું ખંભાર્યું : ‘આ કુંડી છે ના...’

પણ તેમણે જોયું કે કોઈનું ધ્યાન એમના તરફ કે કુંડી તરફ નહોતું.

તેમણે ફરી પ્રયત્ન કર્યો. જરા માટે અવાજે કહ્યું : ‘એય !’

‘શું છે વળી તમારે ?’ મા માંડ માંડ તેમના તરફ ફરી.

‘તને તો યાદ હશે, નહિ ? આ કુંડી, ને મા, ને...’

‘ક્યારના શું કુંડી કુંડી કર્યા કરો છો ? બધાં બિચારાં માંડ માંડ ભગાં થયાં છે તો જરીક જોવા તો ઘો.’

‘પણ હું ક્યાં ના પાડું છું ? હું તો તેમને આ બહાને માની ને ગામની ને લગાનની ને એવી એવી...’

‘તમારું બધું લાલું લપસિદર નીકળી પડવાનું ગમે તેમાંથી’, મા હસી બાકીનાં બધાં પણ હસી પડ્યાં.’

આ ઘોર ઉપહાસ હતો. ભાઈ ઊભા થઈ ગયા. પછી જરા હસ્યા અને બધાં તરફ જોયું. આ તબક્કે ભાઈનો વિષાદ ચરમ સીમાએ પહોંચેલો જણાય છે. એ ત્યાંથી ખસી ગયા અને દૂર ખુણામાંની એક બેઠક પર જઈ બેઠા.

અત્યારે ભાઈ ચિત્તની બે ભાવપરિસ્થિતિમાંથી પર્યાર થઈ રહ્યા છે. એક બાજુ ઘેરો વિષાદ છે અને બીજા બાજુ ચિત્ત માની સ્મૃતિના કારણે વાસ્તવથી તરબોળ છે.

વાર્તામાં બે નાટકીય વક્તાઓ વેધક છે. માએ એક દિવસ માંડણીના બિછાનેથી કહ્યું હતું : ‘જો ઓલી મારી કુંડી છે ના, ઈ તારે રાખવાની હોં. તારી વહુ ઈ બંધને બીડું આપશે ત્યારે એવી શોભશે !’ અત્યારે ભાઈની એ વહુ કુંડી પાસે બેઠેલી હતી. ભારોભાર કુંડીની અવજા કરી રહેલી વહુ ! એક કુખદ નાટકીય વક્તા ! માએ તો એને કુંડી સાથે શીભવાની વાત કરી હતી અને અત્યારે ?

વાર્તામાં બીજા એક સુખદ નાટકીય વક્તા છે.

વિષાદમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા ભાઈ ખુણામાંની એમની કાયાની બેઠક પર બેસીને એક ‘થોડું’ વંચવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ત્યારે એમની મોટી દીકરી ત્યાં પહોંચી ગઈ અને ભાઈને ધીરિયાના છેડેથી આંસુ લૂછતા જોઈ બોલી : ‘બહુ સારસ વાર્તા હતી, ભાઈ ? જવાબમાં ભાઈ ગૂંચવાયા બરા, પણ ભાવકને આ વક્તા સમજવામાં કોઈ ગૂંચવાણ નડતી નથી.

ભાઈ કુટુંબના વડા છે. કુટુંબવત્સલ છે. પોતાની વાત માટે દુરાહાલી કે હકીલા નથી. ક્રોધ એમના સ્વભાવમાં હોય એવું જણાતું નથી. મા, કુંડી અને ગામ વિશે કહેવાની બાબતો પોતાની થયેલી અવગણનાને મન મારીને સહી લે છે. પોતે સમૂહમાંથી ખસી જઈને ખુણાની બેઠક ઉપર એકાંતે બેઠા એમાં ભાઈની બાલિશ રીસ નથી. કારમો આધાતની પ્રતિક્રિયા છે. લેખકે આમ, ભાઈના પાત્રચિત્રણમાં ભાઈમાં રહેલા એક સાલસ માણસનો ટકોરાબંધ પરિચય કરાવ્યો છે.

ક્યામાં મા (કથાનાયકની પત્ની)નું પાત્ર વિશિષ્ટ છે. ઉપલક્ષ દરિયે ભાવકને એ પાત્ર પ્રત્યે અભાવ થાય એવાં એનાં વલણ અને વર્તન જણાય છે. પણ સંસારનો વાસ્તવિક

રંગ જોતાં એ પાત્રે એક મોટા પરિવારના મોલી તરીકે જે જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ તે નિભાવી છે. અત્યારે એની નજર આગળ પરિની રહ મહત્ત્વની નથી. અહીં જે હેતુથી પરિવારનો સમૂહ એકઠો થયો છે એની સાચવણી મહત્ત્વની છે. સૌ વસ્તુઓ જુઓ, સૌને મનગમતી વસ્તુઓ મળે, બાળકોમાં વસ્તુઓ માટે પડાપડી કે ખેંચાખેંચ ન થાય, કચ્છી રડારોળ ન મચે... આ બધું એણે સાચવી લેવાનું છે. પોતાનું બધું ધ્યાન આ કાંકલામાં કેન્દ્રિત કરવાનું છે. આવા સમયે પરિ 'કુંડી કુંડી' કર્યા કરે તે કેમ ચાલે ? અહીં માત્ર કુંડી જોવાની વાત નથી પણ કુંડી સાથે સંકળાયેલાં સ્મરણો, ધૂળિયું ગામ, ગામમાં લગ્નના પ્રસંગ, બીડંબી વહેણી આ બધું પરિ પાસેથી સાંભળવું પરે એમ હતું. એ સાંભળવાનો આવકાશ નહોતો એટલે મા પોલા લાંબા લપકોંદરવાળી વાત સાંભળાવી દે છે. એમ કહી શકાય કે લેખકે આ વાર્તામાં કૌટુંબિક જવાબદારી વહન કરતી એક વયસ્ક સ્ત્રીનું સુંદર આલેખન કર્યું છે.

વાર્તામાં સામાજિક વાતાવરણ પાંચ-છ દાયકા અગાઉનું છે. લેખકે એ સમયના મધ્યવર્ણના કુટુંબનું સુરેખ ચિત્ર આલેખ્યું છે. કુટુંબ મુંબઈ જેવા શહેરમાં રહે છે પણ ગ્રામસંસ્કાર કુટુંબનાં સભ્યોના સ્વભાવમાંથી નાબૂદ થયા નથી. બોલચાલની લાક્ષણિકતા 'હાથ બાપ !' જેવા સ્ત્રીમુખે નીકળતા ઉદ્ગાર, બાળક આનંદ માટે 'આનીંદિયા' જેવો પ્રયોગ, વાણીવ્યવહારમાં કેટલાક તળપદા શબ્દોનો વિનિયોગ વગેરે વાર્તામાં જાનપદી રંગ પૂરે છે. આમાં ભાઈનાં માતા અંગેનાં સ્મરણો પૂરક બને છે.

વાર્તામાં પાત્રોનાં નામ આપવાને બદલે લેખકે 'ભાઈ' અને 'મા' સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. વાર્તાનીયકની પત્ની અને એની મા, બંને માટે 'મા' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે એ ગૃહવાસભરી રિથિતિ સર્જે છે. પાંચ-છ દાયકા પહેલાં ગ્રામપ્રદેશમાં પિતા માટે 'ભાઈ', 'બોટા ભાઈ' કે 'કાકા' શબ્દોનો ઝાઝો ઉપયોગ થતો. અને માતા, દાદી, પરદાદી અને નાની માટે 'મા' શબ્દ પ્રચલિત હતો. લેખકે નામજોગી આ પ્રથાને આ વાર્તામાં અનુસર્યા છે.

અગાઉ કહ્યું તેમ વાર્તામાં કુંડી સાથે વાર્તાનાયક અને તેની માતાની નિસબત થેરા રંગે ઊભરી છે એટલે કુંડી એક જીવંત ભૂતકાળ બનીને આવી છે. અને એમાંથી નિર્ગમિત થતાં સંવેદન ભાવકના ચિત્તને દ્રવ્યનું કરી મૂકે છે. આ પ્રક્રિયા વાર્તાકારનો એક કલાકાર તરીકે પરિચય આપે છે.

વિશેષ 'ફટકટિયું' વાર્તાસંગ્રહને એવોર્ડ... નિમિત્તે થોડુંક...

રાધિકાશામ શર્મા

૨૦૦૮ની સાલનો (રાષ્ટ્રીય) સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો એવોર્ડ રંગે સુમન શાહને તેમના 'ફટકટિયું' નામના વાર્તાસંગ્રહને મળ્યો છે.

'ફટકટિયું' એમનો ત્રીજો જ વાર્તાસંગ્રહ. આ પૂર્વે ૧૯૭૬માં 'અવરશુક્રધુબ' અને ૧૯૮૨માં 'જંતી-હંસા-સિમ્કા' નામના બે વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે.

કેવળ કથા-રચના કરી તે અટકી ગયા નથી, ૩૦ જેટલા વિવેચન-ગ્રન્થોના સંપ્રસિદ્ધ લેખકે કથાતત્ત્વને અવલોકતાં બે પુસ્તકો પણ આપ્યાં છે. એક, 'કથાપદ' જેમાં નવલિકા સાથે નવલકથાની પ્રત્યક્ષ સમાલોચના છે. બી, 'કથાસિદ્ધાંત' જેમાં નિરૂપણરીતિને અનુલક્ષી સિદ્ધાંતચર્ચા છે.

જેને રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ સાંપડ્યો તે સંગ્રહનું શીર્ષક સીધું ચોખ્ખું ગુજરાતીમાં 'ફટકટિયું' નામે છે. 'આર્થ જોડણીક્રીયા'માં 'ફટકટી'નો 'મોટરસાઈકલ' લેખે ઉલ્લેખ છે. પણ સંગ્રહમાં કેટલીક વાર્તાઓનાં મથાળાં અંગ્રેજીમાં છે. દા.ત. 'દુ થાઉઝડ દેવેન્દી', 'ઈ. ઈ. ડબલ્યુ. યાને સંકટ સમયની બારી', 'સંરચના સિદ્ધાંત' 'વચ્ચેનિહિ રીયાલ સ્પેક્ટર', 'લેમન-ટી અને બિસ્કુટ'.

સંગ્રહરચ વીસ (૨૦) વાર્તાઓ છે. વાર્તાઓ સાથે પાંચ (૫) બોધકથાઓ છે : 'વૃક્ષ કહ્યું કે ઝાડ', 'મકાન કહ્યું કે ઘર', 'ઘર', 'ઊંઘલગીમાં', 'એક હથાવું ઢીર', 'કથાબોધની સાથે બોધકથા કરવાનો શોખ પુરાણો છે, જે પ્રારમ્ભકાળે 'કાકાજની બોધકથા' જેવી કૃતિઓમાં પ્રગટ થયો હતો.)

અનુ-આધુનિકતાવાદ અગાઉ આધુનિક સાહિત્યસર્જનકાળમાં વાર્તાકારો સામે એક ફરિયાદ હતી કે સાંપ્રત જગતના સવાલો અને સમસ્યાઓને જોઈએ એટલી માત્રામાં નિરૂપણલાભ મળતો નથી. સુમન શાહની વાર્તાદેહિ અને કથાસૃષ્ટિ કલાતત્ત્વને નજરઅંકાણ કર્યા વિના ઉભય જીવનકર્ષનીને ઊંડળમાં લેવા મથે છે. દા.ત. 'ઈ. ઈ. ડબલ્યુ. યાને સંકટ સમયની બારી' ગુજરાત જ નહીં ભારતભરમાં સામાજિક - ક્રોમી - સંઘર્ષ અને રાજકીય ઊંડાપોહ ફેલાવનાર ગોધરાકાંડને સ્પર્શે છે, 'સિમેન્ટ' વાર્તા અમદાવાદને ઉપરતળે હથમથાવનાર ભૂકંપને તો 'ખંજર'ની વસ્તુ બળાકાર આચરનાર સમાજદોહીનો ઉપસ્થ-ઉચ્છેદ આલેખે છે !

'દુ થાઉઝડ દેવેન્દી' અને 'લેટ્સ સિડ્ડાંત' ફ્યુચરિસ્ટિક દર્શનની ઝલકઝંખી કરાવે, જ્યારે 'જરાક જેટલું છોટું', 'જામફળિયામાં છોકરી' અને 'ફટકટિયું' અમૂર્ત-મૂર્ત સ્નેહનાં અસ્તિત્વમૂલક સંકુલ પાસાંને પ્રસ્તુત કરે છે. આવી બધી હકીકતો સાબિત કરે છે કે મોટે ભાગે, મોટા ઉપારે વિવેચનના વારિમાં

ખાબડેલા જીવનો ફર્જ વલ વાર્તારચનાકળા છે. ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યપ્રકારને, એકમોવ આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિ માટે આધુનિક યુગ સંકર્ભ સાથે પ્રસ્તુત કરતી કર્તાની કલમ સતત પ્રવૃત્ત રહી છે. ૧૯૫૯ની સાલથી એઓ વાર્તા લખે છે. આજે ૨૦૦૮ આવી. પાંચ દાયકા કથાલેખનમાં વીત્યા, એમાં ત્રણ જ વાર્તાસંચય થયા એનો સાર એ કે ક્રીડાંબંધ કથાઓનો ચટાકેદાર ઘણા આ લેખકે ઉતાર્યો નહીં ! ‘અવરશૂરૂલુખ’ જેવું અશુકશું નીપું અનૂભું એમને લખવું હતું. ‘જૈન્ટી-હંસા-સ્ત્રિમ્કની’માં જે રોમોલ્ટિક-ક્રાંજીલા-રાયલોગની ઓર્કેસ્ટ્રા સંભળાઈ હતી એવો ત્રિષ્ટ મિજાજ પ્રતિધ્વનિ, સંભળ રૂપે ‘કટકટિયું’માં પ્રસરેલો સુણો તો ઝીલી શકશે.

પ્રેમના એક જ વિષયની રચનાઓ; ‘સોજજું નરરડું નેરેશન’, ‘ભાષા પર સંકેત ત્રિલિપિત થતા જોવાની તાલાવેલી’, ‘પતિ-પત્નીની તકન હળવી ક્યારેક હલકી ટપાટપી, શૂંગારભર્યા અડપલાં, રમૂજ મજાક કરતાં હસવામાંથી ખસવું અને આગળ ઉપર જીવવું વસમું લાગે એવો વંભીર વળાંક, નાયકનો નાલિકા પર અને નાલિકાનો નાયક પર બેવક્ષાઈનો રણકાદાર અંકેશો, આજુબાજુ વિચરતાં ચારિત્રો વિશેની પાક-નાપાક નુકતેચીનીઓ, ખાલીપો ભરવા કૂચલીનુમા ખૂજલીઓ – આમ છતાં છેવાડે તો રમેહતત્વની સરવાણી વહેતી હોવાના નુસંખા, લવ-હેટ રિલેશનશિપ, બહુપત્નીત્વ, એકાધિક પ્રેમસંબંધોનો રૂઢિચેરસીપ ‘કટકટિયું’ સંપ્રાહમાં પણ ફરીને ફળીભૂત થયો છે !

સામગ્રી તો આવી જ છે, ઘરગણ્ય જીવનની નોખણ તુચ્છ હકીકતોથી સંભરેલી પણ એનું રૂપાન્તરણ, સંવાદો-વિસંવાદોની રેપર્ટી-સીતિથી તેમજ નાયકના (બલકે કથકના) પ્રતિભાસિક ઝીણા નિરીક્ષણમાંથી સ્વેદલા વિરિકલ-સોખર (કાવ્યમય ઉદારથી) સંકેતોથી આસ્વાદ્ય નીવડવું છે. દા.ત. ‘કટકટિયું’નો અન્ત :

‘પવનોથી, તાપ, ટાઠ અને વરસાદથી ખવાલા માંસો ફટકટિયું. અંકર લોહું એનું ક્ષારો ખારો, કાટ એનો પીશે જમીનના રસકસ. બેકકેઈલ મોટરબાઈક એક કિવસ હશે જ નહીં – ભળીને ધરતીમાં અલોપ થઈ ગઈ હશે... ડાળ બનીને એ મારા ભણી ઝૂલી રહે એની રાહ જોઈશ.’ (પૃ. ૬૪)

એ જગડ જેટલું છેડુંમાં, વાર્તાના મધ્યે નાયક બોલે છે :

‘આઠ છે શોભુ, કોઈ એક સાપ્ટેમ્બરમાં પીળાં પત્તિયાંની આપણા શહેરમાં નદી વહેતી થયેલી ત્રણેક કિવસ માટે... મળરડું હતું. ટેવ પ્રમાણે તે મને જગાડી પારડેલો ને રિવાજ મુજબ મળરડું આપણે ઊજવી લીધું. પછી પાછલી બાલ્કનીમાં હતું. ઊભેલાં – શાર્કેલાં છતાં ધરાયેલાં. સૂર્યોદય થવામાં હતો. બરાબર એ જ વખતે આશમણી કિશામાં પીળાં પત્તિયાં આવતાં થયેલાં... વણખાર... નદી... પીળાં પત્તિયાંની... ક્યાંથી આવ્યાં, ક્યાં જઈ રહ્યાં તો આટલા બધાં, એકસાથે, કેમ – કશી જ ખબર પડતી નહોતી. સૂર્ય ઊગતાં પીળી નદી સોનેરી થઈ ગયેલી... સપનામાં તું શોભુ, ગુલાબી પત્તિયું હતી ને હું ભૂરું આપણે સોનેરી પત્તિયાં નદીમાં તરતાં હતાં... એ નદી પાછી આવશે, મોહી ? ... નથી ખબર.’ (પૃ. ૬૬)

લેખકની સસ્પેન્સ-સેન્સ નોંધપાત્ર છે, સાથે જ વાસ્તવની વિષયતા, સંબંધોની

સંકુલતા દર્શાવવા પ્રયોજ છે. ‘જગડ છેડું’ વિભિન્ન દંપતીઓમાં શૂન્યસમું પથરાઈને પડવું હોય એ આ વાર્તા ઉપરાંત ‘લેટઅસ મિક્સઅપ’ રચનામાં પણ પુનરોપે ઝળક્યું છે. શોભિતનું પાત્ર સીમાને કહે છે : ‘મારું ચાલે તો તને એક ઈંચ જેટલેય દૂર, ૫ળ માટેય છેટી, ન જવા દઉં’ (પૃ. ૧૧૧) અને અન્ને, શોભિત-સીમા-મનીષનો નિ-પાત્રી (– અંકેશજની યાદ દેતો ‘સંભા’ –) પરસ્પરની સહમતીથી લેખકે ઇટાલિયન નીઓરિયલ કે સત્યાજિત રાયની ફિલ્મ ‘મહાનગર’ને કેમેરાઓંલથી બે જ વાક્યમાં સૂચવી દીધો છે : ‘પછી એ ગયાં. શહેરની ભીડમાં ભળી ગયાં.’ (પૃ. ૧૨૨)

મોગા કે મેટ્રોપોલિટન નગરોમાં પતિ-પત્નીના, પ્રેમી-પ્રેમિકાના, આડોશીપાડોશીના સંબંધો પરસ્પરાપરક, પરસ્પરાશસ્ત નૈતિક નિષેધનિયંત્રણોને અંડોળીને કેવા વિલસ્ય વિકસી ચૂક્યાં છે એનો ચિતાર, બિલકુલ ટીકાભોધની છાયા વગર નિર્ભાર નેરેશનથી અહીં સુલભ છે. સર્જકની બેકકેટાઈને પામી ન શકે એવાઓ તો જૈન્ટીની ભાષા પ્રયોજ શકે : ‘બગારડું મગજ છે – એ વાંકડું આખો વખત આમ બેઠું બેઠું શલ્કાનાં બોરાં ફોલ્યા જ કરે છે... ને પાછું કળિયાપ ફોલે છે !’

એ ક્ષણે બોહંસની ‘લેબિરીથ’ સાંભરી જ્યારે વાર્તાકારનું પોસ્ટરિક્ટ (અનુભવના) ‘નટલેર પર ચાલવાની મથામણ’ વાંચી. તેમણે બરાબર આંગળી મૂકી નેરેટિવ પેટર્ન સંકેતી છે : ‘જાણે હું ગૂંચોની ભાતમાં લખતો હોઉં’ વાચક પણ કર્તા સાથે સંડોવાઈ ગૂંચોની ભાતો ઉકેલતો થઈ જાય. આનો અર્થ શો ? તો વાર્તાકર્તાનો જવાબ છે : ‘એનો અર્થ એ કે એ કશી બાકા ઘટનાનો અનુવાહ નથી – ઘટના એમાં પ્રગટતી આવે છે. વાર્તા અને વાર્તાનો અનુભવ એમાં ઘડાતો ચાલે છે. મને ઘટનાઓ મળતી નથી કે હું તેમને ખીળવાય જતો નથી.’ (પૃ. ૨૧૮)

સુરેશ જોષી – ચંદ્રકાન્ત બક્ષી એવાં બે સામસામાં પરિબળો જેવાં કે ઘટનાનું તિરોધાન અથવા ઘટનાટોપ એ બંનેમાંથી સ્વ-તંત્ર સ્વાયત્ત સર્જનપ્રક્રિયાની ખોજ વાર્તાકાર સુમન શાહની પ્રામાણિક મથામણ રહી છે. મનુષ્ય વિશેની આત્મનિક્ત સમજ લેખક પૂરતી તો આટલે જ આવી ઊભી છે : ‘મનુષ્ય સ્વાભિમુખ જીવ છે, આત્મ-પ્રતિબદ્ધ વધારે છે.’ (એમના મતે સેલ્ફ જ જેનો ઈશ હોય તેવો તે સેલ્ફ-ઈશ, ‘સ્વ’-અર્થાં છે.) સાચુકવું સર્જન તે ક્યારે કરી શકે એની શરત છે : ‘હું મને અભિમુખ હોઈને જ, કે મારા જીવન-વિષયી પ્રતિબદ્ધ હોઈને સાચુકવું સર્જન કરી શકું.’

કથાસર્જકના પરકથાપ્રવેશ કરવાના બ્યાલનો સીધોસોંસરો પડકાર કરવું વિધાન ચિન્ત્ય છે એટલું જ ચિન્તનપ્રેરક, જાતનિરીક્ષક છે : પરકથાપ્રવેશ બનાવટ છે અને સ્વમાં પ્રવેશ્યા વિનાનો કોઈ પણ પ્રવેશ નથી બનાવટ છે. કલાઓ બનાવટથી બચીને એવી તો બનાવટ પ્રગટાવવાની છે જ્યાં જીવન અને કલા બંને એકમેકમાં ઓગળીને એક થઈ ગયાં હોય, સ્વ અને પર એક થઈ ગયાં હોય.’ (પૃ. ૨૧૮)

કોઈને લાગે અને વાગે એવું છે તે તો આ કે રૂઢિચત જેવું કર્તાનું ‘અનુભવન’ આત્મ-અનુમોદન સમું અધિક છે. લાંબી લેખણ દીર્ઘ, અતિ દીર્ઘ વાર-રત્નાઓ રચવાનું પ્રયોજન, કર્તાની સર્જનપ્રક્રિયામાંથી સ્ફુટ થાય છે :

‘હું સંયોજનનિયમોને તેમજ રૂપશરતોને વશ રહેતો હોઉં તેથી, મારે સંયોજન માગે

ઓટલી જગ્યા હંમેશાં આપવી પડતી હોય છે... વાચકોને એ લાંબી લાગે, જાણતલ વાચકોને નહીં – કેમ કે, એ દરેકમાં મેં ટૂંકી વાર્તાની પાયાની શરત પાળવાની પ્રામાણિક કોશિશ કરી હોય છે : ‘એકમેવ અક્ષર’ નામની શરત, જેને સિન્ચાલ ઈકેક્ટ કહીએ છીએ.’ (પૃ. ૨૨૧)

પ્રસ્તુત વિધાનની ‘એકમેવ અક્ષર’ આ લખનાર પર તેો હાલ થઈ જ ગઈ કેમ કે એને પણ રચનાઓ ટૂંકી વાર્તા કરતાં વધુ લાંબી લાગે છે, તેથી તે સામાન્ય વાચક રચેચછાએ બની ગયો : એક આઉટસાઇડર જ માનોને. જાણતલ વાચક નહિ પણ સુશ સર્જક-ભાવક લાભશંકર ઠાકરને ગંભીરપણે માનું કેમકે એ સુમનનીય વા-ર-તા કરતાં વિશેષ અથવા વાર્તા જેટલા જ લાંબા આસ્વાદ-વિશેષ-લેખો રચી શકે છે !

ઇતિહાસપરિવર્તક સુરેશ જોષીની કળા-મતશાળામાં પાંગરેલા પણ આધુનિકતાવાદથી અનુ-આધુનિકતાવાદ સુધીની વાર્તાયાત્રા તેો ‘પોલીક્રી’ અભિવ્યક્તિ સાથે સન્નિત સુમનભાઈ શાહે ગણનાપાત્ર રીતેભાતે કરી ગણાવ્ય. ‘ફટકટિયું’ વાર્તાસંચાહને મળીલ દિલ્લી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા સાલ ૨૦૦૮ના એવોર્ડ નિમિત્તે હાર્દિક અભિનંદનો.

પરલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરલ’ના લવાજમ અંગે :

- ❖ ‘પરલ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ ‘પરલ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ ‘પરલ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરલ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરલ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ ‘પરલ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવા.

લેખકોને :

- ❖ ‘પરલ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફેલ્ડસકેપ અથવા A4 સાઇઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચાઇરાબીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ચિકિત્સે ચોટારૂં કવર મોકલ્યું હશે તેો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તેો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ❖ પત્રલવહારનું સરનામું : તંત્રી, ‘પરલ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઇમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

સામીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

નવલલિપ્ત : કથાસાહિત્યવિષયક વાંચવા જેવો વિવેચનગ્રંથ | બાબુ દાવલપુરા

નવલલિપ્ત : લે.-મ. શરીક્ષા વીજળીવાળા, એમ. ડી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ કેમ્પસ, સુરત-૩૮૫૦૦૧, ગિરકેતા : ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૧૬૨, ડિ. રૂ. ૧૦૦]

ગુજરાતી, ભારતીય અને વિદેશી કેટલીક ગણનાપાત્ર નવલકથાઓ વિશેના શરીક્ષા વીજળીવાળાના ‘નવલલિપ્ત’માં ગ્રંથસ્થ થયેલા સમીક્ષારાખોમાં પ્રગટતી તેમની સ્વકીય સાહિત્યિક સૂઝ-સંજ્જતા ધ્યાનમાં લે.

‘અસ્તિત્વવાદી ધારા અને ગુજરાતી નવલકથા’ વિશેના લેખમાં તેમણે એ હકીકત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે કે “આણસ ઈશ્વરની વિભાવના નથી. માણસ પહેલાં ‘હોય.’ વિભાવના તો પછી ઘડાય, એ અસ્તિત્વવાદનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે... મૂળભૂત રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય પર બીજા ભાષાના સાહિત્યના પ્રભાવનો આ પ્રશ્ન છે. આધુનિકતાવાદ સાથે આવેલ આ એક વલણ માત્ર છે, જેને આછી-અધૂરી સમજ સાથે આપણે કૃતિમાં સ્થાન આપવા માંડ્યું. આમ પણ અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા પોતે જ સુનિશ્ચિત વિચારતંત્ર નથી એટલે અસ્તિત્વવાદી નવલકથાને કોઈ એક સુરેખ વ્યાખ્યા કે લક્ષણોમાં બાંધી શકાય એમ નથી... આપણે ત્યાં કોઈકને ‘ચહેરા’નો નામક ‘આઉટસાઇડર’નો મળતિયો લાગે છે, કોઈકે ‘છિન્નપત્ર’માં અપ્રાપ્તિની વેદના અને એકલા જોઈ તેને અસ્તિત્વવાદી કહી છે... આપણે ત્યાં આવી મોંઝાયા વગરની સરખામણી જ અસ્તિત્વવાદી નવલકથાના માપદંડ બની છે. આપણું વિવેચન આ સંદર્ભે કલાનાં ધોરણો ભાગ્યે જ ઊભાં કરી શક્યું છે... આ બધી નવલકથાઓમાં કળાના દાવણમાં કલવાયા વગરનાં ચિંતનના વંજ ખડકયા... ફેરો’ને બાદ કરતાં આપણે ત્યાં કહેવાતી બધી જ અસ્તિત્વવાદી નવલકથાઓમાં દર્શન સર્જન થઈને પ્રગટ્યું નથી.” (નવલલિપ્ત, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૫-૬)

‘આકાર’ વિશેનું સમીક્ષકનું આ નિરીક્ષણ તથ્યચુકત છે : ચંદ્રકાન્ત બક્ષી ‘આકાર’માં “પોતાની વિશદ સમજ પાત્રો પર આરોપિત કરે છે પણ આ વિશદતાનો ભાર ઝીલી શકે એવાં પરિમાણ પાત્રોમાં પ્રગટાવી નથી શકતા. પરિણામે કૃતિમાંથી સર્જકનો છૂટો પડી જતો અવાજ પડવાયા કરે છે અને દર્શન સર્જન બની શક્યું નથી... પાત્રોચિત ભાષાસ્તર ઊભા કરવામાં આ લેખક સરિયામ નિષ્ફળ રહ્યા છે.” તેમના કહેવા પ્રમાણે, “...શ્રીકાંત શાહની ‘અસ્તી’માં પાત્ર કે પ્રસંગ કથા સાથે સંકળાયા વગર સ્વતંત્રપણે પુષ્કળ ચિંતન રજૂ થયું છે... આ લેખકે બહુ જ સીધાં વિધાનો રૂપે કહી દીધું છે અને એ બંધાનો નવલકથાનો પ્રિંડ બંધવામાં કોઈ ફાળો નથી.” મધુ રાયની ‘ચહેરા’માં પણ “...સંબંધીથી છેતરાયેલા, જાત સામે ભોંડા પડેલા નિષાદની પરિસ્થિતિને બોલવા દેવા કરતાં લેખક પોતે જ બહુ કહી દે છે... લેખક અહીં પણ જાત છુપાવવા પોષાકની જેમ પહેરાતા ચહેરાઓની વાત

બોલકા બનીને કહી બેસા છે. હકીકતે જોઈએ તો નિષાદ નિર્દોષ છે જ નહીં... એ

‘આઉટસાઇડર’ના નહીં પણ બક્ષીના નામકનો સંગોત્ર લાગે છે. (પૃ. ૮) રઘુવીર ચૌધરીની ચિંતનપ્રધાન નવલકથા ‘અમૃતા’માં પણ “ગ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય વિશેના વિચારોને... વારંવાર દલીલો રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અમૃતાના પોતાના પસંદગી અને સ્વતંત્રતા અંગેના પ્રશ્નો સપાટી પરના સામાજિક પ્રશ્નો છે. તેને અસ્તિત્વવાદીઓ કથિત સ્વાતંત્ર્ય સાથે કરી જ સંબંધ નથી. પાત્રોની દલીલો દ્વારા, ઉદયનના વાચન દ્વારા લેખક ઘણું ચિંતન સમાવી શક્યા છે પણ તેને બધી જગ્યાએ અનિવાર્ય નથી બનાવી શક્યા.” (પૃ. ૧૦) રાધેશ્યામ શર્માએ ‘ફેરો’ને ‘પ્રતીકાત્મક બનાવવાના મરણિયા પ્રયાસ કર્યા છે એટલે ઘણુંબધું આહી કૂતક લાગશે... એ બહુ હોવા છતાં રાધેશ્યામ શર્મા, ‘હોવા’ની વ્યર્થતા, કેટલાં કૃતિમાંથી જ પ્રગટાવી શક્યા છે.” સમીક્ષકનું એ મતવ્ય વજૂદવાળું છે કે “પોતાને અભિપ્રેત ફિલસૂફી ઠંસી ઠંસીને ભરવા માટે વિનાયકને કડપૂતળીની જેમ નચાવતા લાભશંકર ઠાકરની ‘હોણ ૧’ને પણ અસ્તિત્વવાદી કૃતિ કહી શકાય તેમ નથી... હકીકતે પ્રામાણિકતાથી સ્વીકારવું જોઈએ કે આપણું અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય આગામી અને આગામી છે.” (પૃ. ૧૩)

બીજા ખંડ ‘ગુજરાતી નવલકથાઓ’માં ‘બદલાતી ક્ષિતિજ’, ‘કલ્પતરુ’, ‘રિક્તરાગ’, ‘અંધારું’, ‘સાથી-સંગાથી’, ‘સોમતીર્થ’, ‘લટકુકમ’, ‘મિશ્રલોહી’ અને ‘કૂવો’માં સંબંધિત નવલકથાઓની તરી આવતી વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પણ અદર્યાત દર્શાવઈ છે. જયંત ગાંડીત કૃત ‘બદલાતી ક્ષિતિજ’માં “પાત્ર આ કે તે વર્ગનું પ્રતિનિધિ હોવા છતાં પાત્રભાષા એને પોતીકું પરિમાણ બક્ષે છે... માનવસંદર્ભ, સામાજિક સંદર્ભ રચી આપવામાં, અસ્તિત્વવાદી પુસ્તિકા બક્ષવામાં વિવિધ સ્તરે પ્રયોજાયેલી ભાષાનો ઘણો મોટો ફાળો છે... આપણે ત્યાં આપણે વાસ્તવિક છે...” અલબત્ત, “નવલકથાના ચુસ્ત આકારમાં ઊભા થી ખંડ અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.” નવલકથાનો રચનાર્થક શિથિલ બનવા પામ્યો છે તે આ કારણે. મધુ રાયે ‘કલ્પતરુ’ને ‘કમ્પ્યુટર દ્વારા રચાયેલી સર્વપ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા કહી છે; પણ હકીકતે, કમ્પ્યુટરને વિષય બનાવીને લખાયેલી આ કપોળકલ્પિત નવલકથા સર્જકચિંતમાં રચાઈને આવેલી છે. સમગ્ર કૃતિમાં સર્જકસ્પર્શ અનુભવી શકાય છે... જાસૂસીજાળ, વિજ્ઞાનની અટપટી વાતોને મધુ રાયની આગવી કલ્પનશૈલીએ ચીલાચાલુ બનવા નથી દીધી... એને અનુઆધુનિક વિલક્ષણ પ્રયોગ તરીકે મૂલવીશું તો તેની વિશિષ્ટ કળાયોજના, વાસ્તવનો વિપર્યય, ઘટનાવિન્યાસની સર્જકે કરેલી માવજતને ઘાટ આપ્યા વગર નહીં રહી શકાય.” (પૃ. ૩૧-૩૩) ઉશોર જાદવની ‘નિશાચક’ અને ‘રિક્તરાગ’નાં ચારિત્રવિધાનમાં રહેલા સંગોત્ર સામ્ય ઉપરાંત અન્ય પાત્રો-પ્રસંગોના ચિત્રણમાં પણ જોવા મળતાં સામ્ય અને તજજન્ય એકવિધતા તરફ ધ્યાન દોરીને સમીક્ષકે ઉપસ્થિત કરેલી આ મુદ્દો લક્ષમાં લેવા જેવો છે : “ ‘રિક્તરાગ’માં ખરેખર સર્જકને અભિપ્રેત થીમ પ્રગટે છે બહુ?... નાયકની કોઈ રિક્તતા ભાવક અનુભવી શકે છે ખરો ?” ઉશોર જાદવની ‘નિશાચક’, ‘રિક્તરાગ’ અને ‘આતંશ’ જેવી નવલકથાઓમાં ભાવકને હક્રંકવતી પ્રત્યાનક્ષમતાની સમસ્યા અંગે સમીક્ષકે કરેલી ફરિયાદ સાવ અકારણ નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે મણિલાલ હ. પટેલની ‘અંધારું’ લઘુનવલનું “પોતે સાવ પાંગું છે. અંધારાને પ્રતીક

બનાવવાની કોશિશ કરવા ગયા છે ત્યાં લેખક ઉઘાડા પડી જાય છે... એક પણ આડા સંબંધને લેખક વાસ્તવની ભોંય પરથી પ્રતીતિજન્ય લાગે એ રીતે આલેખી શક્યા નથી. તો પાત્રના આંતરસંવિદ્યને આવલોકી, આલેખવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ રહે છે.” (પૃ. ૪૫-૪૬) રઘુવીર ચૌધરીની ૨૮મી નવલકથા ‘આથી-સંગાથી’ (પૃ. આ. ૧૯૯૦)માં, તેમણે નોંધ્યું તેમ, “સમગ્ર કથનમાં સુગ્રાહિતતાનો તકન અભાવ છે... પન્નાલાલની ગળાતી-ચળાતી સર્જકતામાં પણ વાર્તારસ તો જળવાઈ રહેતો. આ નવલકથામાં પરાણે પાનાં ફેરવવાં પડે એવી સ્થિતિઓ ઓછી નથી આવતી...”

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા ‘સોમલીયં’ (પૃ.આ. ૧૯૯૨)ની ઐતિહાસિક સોમનાથની તીર્થધામ પર મહામુદ્ ગાઝનવીએ કરેલા આક્રમણની ઘટના પર આધારિત ક. મા. મુનશી, ધૂમકેતુ અને ચુનીલાલ મડિયાની પુરોગામી નવલકથાઓની નાવિકાઓની ચરિત્રગત વિશેષતાઓની તુલના કરીને સમીક્ષક કહ્યું છે તેમ, “ધૂમકેતુની ચૌલાદેવી ભીમદેવની પ્રેરણામૂર્તિ બની શકે તેવી ભવ્ય ઉદાત્ત ગૌરવશાળી જાજરમાન સ્ત્રી છે... મુનશીની ચૌલા મુંબા છે... મડિયાની ચૌલા (બહુલા) ભીમદેવ પાસે પ્રેમ પ્રાર્થો છે... રઘુવીરની ચૌલા ગૃજબની વીરાંગના છે... લેખકનાં પ્રયોજનો પ્રચારાત્મક લાગે એ હદે બોલકાં બની ગયાં છે... રઘુવીર ચૌધરીએ પાત્રને બોલવા લીધાં છે પણ ભાષા પોતે જ ઉછીની આપી છે. પરિણામે દરેક પાત્ર લેખકની જ ભાષા બોલે છે.” (પૃ. ૫૩-૫૭) ૨વીન્દ્ર પારેખની ‘જળદુર્ગ’ અને ‘અતિક્રમ’ પછીની ત્રીજી નવલકથા ‘લટલુકમ’ (પૃ.આ. ૧૯૯૮)માં લેખક “કથનરીતિનો સાવ નિરાળો પ્રયોગ લઈ આવ્યો છે... હળવી શૈલીમાં લખાયેલી આ નવલકથાની કથનરીતિ કથનકળાશાસ્ત્રના પાયાના પ્રશ્નોને ગંભીરતાથી સ્પર્શી લે છે... પાત્રાનુસાર ભાષાસ્તર ઊભા કરવામાં લેખક મહદંશે સફળ રહ્યા છે... નવલકથાઓ નારીવાદી કૃતિ હોવાનાં ઢોલનગારાં વગાડ્યા વગર મૂળભૂત પ્રશ્નોને હળવાશથી સ્પર્શ્યાં છે અને તોય ઘા બરાબર નિશાન પર જઈને વાગે છે એમાં લેખકની સફળતા છે.” (પૃ. ૫૮-૬૫) ઈવા ડેવની લઘુનવલ ‘મિશ્ર લોહી’માં “લેખક ચીલાચાલુ વિષયવસ્તુથી દૂર રહ્યા છે... પાત્રો મોટા ભાગે સંવાદોથી, કાર્યોથી ઊંધાડતાં આવડે છે... લેખક દરેક પાત્રથી સરખું અંતર જાળવી શક્યા છે... ચિત્તના અડગ કહી શકાય તેવા પ્રવાહોને લેખક આલેખી શક્યા છે.” અશોકપુરી ગોસ્વામીની “ ‘કૂલો’ના કેન્દ્રમાં કંકાસિયો કૂલો છે. આ કંકાસને કાયમી ધોરણે ટાળવા કૂલાને પૂરી નવો કૂલો બોદવાનું ભગીરથ કામ પાર પાડતી દરિયા આ કૃતિનું ચાલક બળ છે... ગુજરાતી કથાસાહિત્યને એક ચાક રહી જાય એવું સ્ત્રીપાત્ર દરિયાનિમિત્તે મળ્યું છે એવું કહી શકાય.” અલબત્ત ભાવકને “સમગ્ર પરિવેશમાં પન્નાલાલ, ઈશ્વર પેટલીકર, રઘુવીર ચૌધરી કે જોસેફ મેકવાન દેખાશે. સમગ્ર કૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવું હોય તો... ‘કૂલો’માં ગુજરાતી નવલકથા હતી ત્યાં જ રહી ગઈ છે, ડગલું આગળ નથી જઈ શકી.” (પૃ. ૭૩-૭૭)

ત્રીજા વિભાગમાં કેટલીક સવિશેષ નોંધપાત્ર ભારતીય નવલકથાઓની વિગતે સમીક્ષા થઈ છે. અનિલ બર્વેની મરાઠી અને ગુજરાતી ચાલકવર્ગોમાં પણ ખૂબ લોકભોગ્ય નીવરેલી પ્રથમ નવલકથા ‘ચન્ક યૂ. બિ. ગલાડ’ને અનુલક્ષીને સમીક્ષક કહ્યું છે તેમ, “એકી બેઠકે વાંચવાની ફરજ પાડે એવો સાદાંત કથારસ જાળવતી આ નવલકથાનું ચાલકબળ વાતાવરણ કે સંવાદો નથી, પણ પાત્રોની ગતિવિધિ છે... અનિલ બર્વેની આ ઉત્તમ કૃતિ છે... કથાતત્ત્વની

સાદાંત સુગ્રાહિતતા જાળવી રાખતી આ નવલકથા કોઈ બિંદુએ ચીલાચાલુ નથી બની ગઈ એ જ શ્રી અનિલ બર્વેની ખૂબી છે અને આ નવલકથાની વિશિષ્ટતા પણ.” સિદ્ધહસ્ત કલિ, નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર ચિંતમણિ ત્ર્યંબક ખાનોલકરની ‘રાત કાળી ને કાળી ગાગર’ અને ‘કોંડુરાની જેમ ‘આની’ નવલકથામાં પણ નાટ્યતત્ત્વ પ્રચુર માત્રામાં છે. “...આ નવલકથામાં ઠેર ઠેર ભાષા કવિતાની લગોલગ પહોંચી જતી લાગશે... ખાનોલકરના કથાવિશ્વમાં સતત પ્રકૃતિને સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અને નિયતિ, પરમેશ્વર, પાપપુણ્ય, જીવન અને મૃત્યુ પડવાતાં રહ્યાં છે. પ્રકૃતિને પશ્ચાદ્ભૂતમાં રાખી તેમણે માણસના આદિમ આરોગને આલેખ્યા છે... કોઈ પણ અપરાધ વગર સજા ભોગવવી એ પણ ખાનોલકરની કથાસૃષ્ટિનું આગાવું લક્ષણ છે... કુખને આલેખવામાં સર્જેલી તીવ્ર સંયમ જાળવ્યો છે... મનુષ્યમાત્રની કંઈ ન કહી શકવાની લાગણીનો સૂર, નિયતિની અફરતા અને સમાજની જડતા અહીં સુપેરે આલેખાઈ છે.” (પૃ. ૮૪-૮૯) જ્ઞાનપીઠનો પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર એમ. ડી. વાસુદેવન નાયરની કેરળ સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારને પાત્ર ઠેરેલી, તેમની સર્વોત્તમ મનાતી ‘નાલુકેટ’ નવલકથા... વડીલોની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પોતાનાથી ઊંતરતા ખાનદાનના પુરુષ સાથે પરાણી બેઠેલી સ્ત્રીના પુત્રે પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા માટે જે સંઘર્ષ બેસ્યો તેની વાત કરે છે... અનેક અપમાનો વેઠીને, ભણી-ગણી પોતાનો હક્ક ચેંટવી લેતા અપુણીના જીવનસંઘર્ષની સમાંતરે સર્જક એક જર્જરિત થઈ ગયેલી કુટુંબવ્યવસ્થાની વાત કરતા જાય છે... અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીનો સ્પર્શ ભલે વરતાય, પરંતુ દર્શન બોલકું બની કથાવિશ્વથી અલગ નથી પડી જતું...” એ આ નવલકથાની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા છે.

કર્ણાટકના બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકાર શિવરામ કારંચે વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો સંગીત-રૂપક, નાટક, એકાંકી ઉપરાંત શબ્દકોશ અને વિશ્વકોશનાં ક્ષેત્રે કરેલું અપૂંજ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પણ તેમની ‘અતિભાનો સર્વોત્તમ ઉન્મેષ નવલકથાઓમાં પ્રગટ્યો છે. જ્ઞાનપીઠના પુરસ્કારને પાત્ર ઠેરેલી તેમની નવલકથા ‘મૂડજીઆમાં ૯૦ વર્ષ વટાવી ચૂકેલાં એક એવાં આજીમાની વાત ચે જે દસ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થયેલાં છે... જીવનનો સમગ્રપણે સ્વીકાર કરવામાં માનતો આજીમા માધ્યમથી અહીં જે ચિંતન પ્રગટ થયું છે, જે પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે તે મારાન્તમારા-બંધાના છે... પાત્રવિકાસ કે નાયક-નાયિકા વગરની આ નવલકથાએ રૂઢ માળખાનો, ચુસ્ત સ્વરૂપનો જાણે કે ત્યાગ કર્યો છે... પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ આ નવલકથાનું ચાલકબળ છે.” અલબત્ત, ‘પ્રથમ પુરુષ કથનરીતિ પસંદ કર્યા પછી પણ કારંચ આજીને પોતાનું માઉથપીસ બનાવી બેઠા છે.” – એ આ ચિંતનપ્રધાન નવલકથાની એક ગંભીર મર્યાદા છે. ખ્યાતનામ સાહિત્યકાર મહાશ્વેતાદેવીની “ ‘હાજાર ચુરાશીર મા’ વાસ્તવવાદી ધારાની એક નોંધપાત્ર નવલકથા છે... દસ્તાવેજ ચિત્રણો કરી નવલકથાને દળદાર બનાવવાની કોશિશ એમણે નથી કરી... મહાશ્વેતાદેવીનું સમાજના શોષિત, કચાસોલા વર્ગ પ્રત્યેનું વ્યક્તિગત Commitment અરણ્યનો અધિકાર’ની જેમ અહીં પણ સહજ રીતે પ્રગટ થયું છે... જીવતાં – સરેલાં ગોંધાતાં મુકદની વચ્ચે સુજાતાનું એપોસ્ત્રિસાઈટીસ ફાટે છે... સમાજનાં સડી ગયેલાં મૂલ્યોનું એ પ્રતીક બની રહે છે... આટલાં બધાં સંતાનોને જન્મ આપ્યા છતાં સુજાતાની નિયતિમાં તો ખાલીપો જ છે... આ ખાલીપાની વેદના એ જ સુજાતા અને તેના જેવી સ્ત્રીઓની નિયતિ છે.” (પૃ. ૧૦૩-૧૦૮) વ્યવસાયે

પત્રકાર એવા કમલેશ્વરની 'ક્રિતને પાકિસ્તાનમાં લેખકની ફરિયાદ એ છે કે 'આલૂમ નહીં ક્રિતને પાકિસ્તાન બન ગયે, એક પાકિસ્તાન બનને કે સાથ...' 'લગભગ દસ વર્ષની મહેનત પછી તૈયાર થયેલી આ નવલકથામાં હડપ્પા, મોહંજો દડો, મેસોપોટેમિયા, બેબિલોન, ડેન્બૂબ, હિતી સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થયેલો, પ્રાચીન ચીની સંસ્કૃતિ, આર્યોના આગમનથી લઈને મોગલકાળ, અંગ્રેજ શાસન, ભારતવિભાજન, બાબરી દ્વંડસથી લઈને પોમરણમાં પરમાણુ-વિસ્ફોટ સુધીની ઘટનાઓ – કથાઓને ઊંડળમાં લેવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો છે... કારણિક યુદ્ધથી નવલકથાનો આરંભ કરતા સર્જક કમલેશ્વર પર અનેક જગ્યાએ પત્રકાર હાલી થઈ ગયો છે... લેખક દસ્તાવેજ વિગતો અને બોલકાં વિધાનોમાં વધુ રહી ગયા છે... તથ્યને કલ્પનાનો સ્પર્શ ન આપી શકતા કમલેશ્વરની આ કૃતિમાં એટલે જ સર્જનાત્મકતાનો અભાવ દેખાય છે... કૃતિના પાયામાં પાકિસ્તાનનો વિરોધ છે. આહી 'પાકિસ્તાન' શબ્દ પ્રતીકાત્મક મૂલ્ય ધારણ કરે છે... પ્રશ્નો બોલકા બનીને રજૂ થયા છે. વિગતોની ભરખરથી કૃતિનો વેગ પણ અવરોધાયો છે... લેખકની અંગત માન્યતાઓ, પૂર્વજાણીને અનુસારની આ કૃતિને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો ૨૦૦૩ના વર્ષનો પુરસ્કાર" નવલકથાની સાહિત્યિક ગુણવત્તાને આધારે અપાયો હશે કે તેના વિશેનાં અભિપ્રાયો – વિવેચનોથી દોરવાઈને અપાયો હશે, એવો સમીક્ષક ઉપસ્થિત કરેલો પ્રશ્ન અકારણ નથી.

વિદેશી નવલકથાઓના વિભાગમાં ભારતના વિભાજનની ઐતિહાસિક ઘટનાને જુદા અભિગમથી સ્પર્શતી અબદુલ્લા હુસૈનની ૧૯૬૩માં પાકિસ્તાનના સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક પુરસ્કારને પાત્ર કરેલી 'ઉદ્ધાસ નરસૈંયાં' "૧૯૧૩થી લઈને ૧૯૪૭ સુધીના ભારતના રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઉત્તારચઢાવ સાથે પ્રજાની બદલાતી જતી માનસિકતા આલેખાઈ છે. ભારતની અર્ધી સદીનો ઇતિહાસ એના બધા જ રંગો સાથે અહીં રજૂ થયો છે. પ્રજાની મૂંઝવણો, એનું શોષણ, સંઘર્ષ, રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ કરેલી ભૂલોનું નિર્મમ લાલો એવું પણ સાચું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે. 'શિવિશ ઈંડિયા', 'હિંદુસ્તાન', 'બટવાયા' અને 'ઉપસંહાર' એમ ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલી આ મહાનવલને મુખ્ય પાત્ર નહીંમ દ્વારા સળંગરૂને ગૂંથવામાં આવી છે... માણસની વેદનાની આ મહાગાથા છે... પ્રજાના અલગ અલગ સમૂહોનાં માનસિક, સામાજિક પરિવર્તનોને લેખકે એક સમાજશાસ્ત્રીની નજરે જોયાં છે અને કલાકારની કલને આલેખ્યાં છે." (પૃ. ૧૪૭-૧૫૧)

"ઉર્દૂ કથાસાહિત્યમાં આગવી ઓળખ ઊભી કરનાર ઇતિહાર હુસૈને 'બરતી' નવલકથામાં ભારતના વિભાજન પછી ભારત છોડીને પાકિસ્તાન ગયેલા લોકોની પીડાને વાચા આપી છે. લેખકે પોતે એ પીડા ભોગવી છે. આક્રિસ્ત્યાચિના પ્રેમ નિમિત્તે કે આક્રિસ્ત્યુરેન્સની દોસ્તી નિમિત્તે આ વિભાજન કેવો અભિશાપ હતો એ વ્યક્તિ થયું છે." (પૃ. ૧૫૫)

ભારતના રાજકીય સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખાને વેરવિખેર કરી મૂકતી ભારતના વિભાજનની ઘટનાને અનેક ચિંતુઓ સ્પર્શતી, અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલાં આધ્યાત્મિક અને પારસી લેખિકા બેપ્પી સિલ્વાની 'આઈસડેન્-ડી-મૈન' (૧૯૮૯) "એક અત્યંત ચુસ્ત અને ઊર્જિતભર્યું નવલકથા છે. બેપ્પી સિલ્વાની આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં લાહોર જેવું ગુલાબી શહેર છે. સિલ્વા વિભાજન પહેલાંનાં વર્ષો, હળીમળીને રહેતી પ્રજા, એકમેક માટે જીવ પાશરતા શીખ-નુસલમાનોની સમાંતરે વિભાજન પછીનો વિષમય માહોલ આલેખે છે... ઈતિહાસની આ ગમભવાર દુર્ઘટનાને અંગત અનુભૂતિનું રૂપ આપવામાં લેખિકા સફળ રહ્યાં

છે... વાર્તા પોલિથોના કારણે અપંગ થયેલી લેની અને એની પ્રિય આયાની છે... આ નવલકથાનું સૌથી ગમી જાય એવું પાસું છે એની તરોત્તાજ ભારતીય અંગ્રેજી." સાક્ષાત્કારક દશ્યો ખડાં કરી દેતી ચિત્રાત્મક શૈલી અને કવિતાની કુમાશવાળી ગદ્યલંબારત આ નવલકથાની વ્યાનપાત્ર વિશેષતાઓ છે. વિભાજનનો ભોગ બનેલાં એક પારસી લેખિકાની આ સ્વાનુભવમૂલક વેદના-સંવેદના આ કરુણોર્ણવ નવલકથાનું નાનિહિન્દ્ર છે.

વીસમી સદીના કથાસાહિત્યમાં મહાન નવલકથા લેખે વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી વિવિધમ ફોકનરની પ્રિય નવલકથા 'ધ સાઉન્ડ એન્ડ ધ ફ્યુરી' તેમની કલાત્મક કૃતિઓમાંની એક ગણાય છે, પણ તેની સંકુલ દુર્બોધ વિચિત્ર કથાનપ્રયુક્તિને કારણે લોકપ્રિય નીવડી શકી નથી... ધીરે ધીરે પાપમાલ થતા જતા ક્રોમ્પસન કુટુંબની પડતીની આ 'સમગ્ર નવલકથા પ્રેમ-લાગણીના અભાવની કથા છે." બીજા કે ત્રીજા વાચને પણ કદાચ પૂરેપૂરી અવગત ન થઈ શકે તેવી ફોકનરની આ અતિ સંકુલ રચનાશીતિવાળી નવલકથામાં પ્રસ્તાવનની સમસ્ત્યા ભાવકને સ્થળે સ્થળે હંકારે તેવી ગંભીર છે.

જાણી કથાઓ અને નાટકોના સિદ્ધહસ્ત લેખક અરવિંડા સ્ટોનની વિખ્યાત ચિત્રકાર વાનગોગાનાં જીવન અને ચિત્રકલાવિષયક જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા 'લસ્ટ ફોર લાઈફ'માં વિન્સેન્ટ વાનગોગાની નિષ્કળતાઓ, વ્યથાઓથી ઘાઝતો, વિયો અને વિન્સેન્ટના કલ્પનાતીત પ્રેમની હૂંફ અનુભવતો, ગાળો, લોત્તેક, વિન્સેન્ટ વગેરે મહાન ચિત્રકારોના પાગલપણથી આશ્ચર્ય પામતો ભાવક કથારસના ધસમસતા પ્રવાહમાં ઘસડાતો જાય છે... પોતાની પરિપૂર્ણતાની ક્ષણ તરફ જતા વિન્સેન્ટને સર્જક માયાના (કર્પાળકલ્પિત) પાત્ર દ્વારા પૂર્ણ બતાવે છે... સ્ટોને વિન્સેન્ટના ચિત્રકાર મિત્રોને તો અમર બનાવ્યા જ છે તે ઉપરાંત પેર તોગી, ટપાલી રૂલે, ડોક્ટર ગાશે જેવાં પાત્રો પણ ભાવકના ચિત્તમાં કાયમી છાપ છોડી જાય છે."

અનેક ગુજરાતી અને દેશ-વિદેશની ઉચ્ચાવચ શ્રીટિની નવલકથાઓના સંપર્કમાં ભાવકને મૂકી આપતો આ સમીક્ષાકાંધ કથાસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા વાચકો અને અભ્યાસીઓએ આવશ્ય વાંચવા જેવો છે.

કાવ્યામૃતનું પાન | અજય પાઠક

પ્રકાશન : લે. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્ર. આર્કર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૯૮-૮, ડ્ર. ૩. ૧૨૦/૧

જાણીતા કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો 'પ્રકાશન' કાવ્યસંગ્રહ વિવિધ રીતે કાવ્યામૃતનું રસપાન કરાવે છે. ૧૯૯૮ પૂજીમાં ૮૮ કાવ્યો સંગ્રહિત થયાં છે. કાવ્યકૃતિઓ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. ૧૮ ગીતો, ૨૭ યુગ્મકો કરેલાં ગાઝલો, ૧૮ અછાંદસ કાવ્યો અને ૩૬ છાંદસ્ય રચનાઓથી સમૃદ્ધ આ કાવ્યસંગ્રહ છે. ૧૮ ગીતો પૈકી એક પ્રતિકાવ્ય છે. કવિ ન્હાનાલાલના કાવ્ય 'હરિનાં દર્શન' પરથી પ્રતિકાવ્ય 'હરિનાં દેશન' યોજવામાં આવ્યું છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ પૂછે છે :

'પૂછું એક જ પ્રશ્ન હરિ ! સામ્રાજ્ય બેસી રહ્યા હોત તો ?
પેટ ચોળીને પીડા રે સુષ્ટિની કની ના હોત તો ?'

પ્રતિક્રમ્ય લેખે આ રચના સારી બની છે. કવિ વધુ પ્રમાણમાં પ્રતિક્રમ્યો રચે તો એ દિશામાં જરૂર રસપ્રદ કામ થાય. અન્ય ગીતોમાં જે છાપ પડે છે તે રાજેન્દ્ર – નિરંજન યુગની અભિવ્યક્તિની.

‘જળ જેવે ત્યાં કોઈ રે આવી

રેણ-ઢબૂર્યાં નેણમાં મારાં ઘોળજો વાવોલ,

તીકુંલ કસી ગઠડી છોડી.

હળવે હળવે ગોઠડીમાં જબડીળજો વાવોલ...”

લય, પ્રાસ વ. ઉપરાંત ગીતનું આખું બંધારણ એ યુગની યાદ આપે છે. લગભગ બધાં ગીતો ત્રણ અંતરા કે તેથી વધુમાં વિસ્તરે છે. ‘વાવોલ’ ઉપરાંત ‘પૂછીએ કોને જઈને ?’ ‘બગડી જેવે !’, ‘મને કોઈ મુગજળ આપો !’, ‘જરના ડૂંડાના સમ !’, ‘અંતર’, ‘નક્કર મેહુલિયો’ વ. ઉલ્લેખનીય રચનાઓ ગણાય. ‘કંકોર જુવાનનું ‘મેઘકૂત’માં ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીનો પ્રયોગ નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૯૬૮માં રચાયેલી આ કૃતિ ‘વિશ્વમાનવ-૧૦૨’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. ઈ. સ. ૨૦૦૬માં પુનઃ નિર્માણ પામીને ‘પરબ’ ૨૦૦૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ‘સોનું ભગતનું ભજનિયું’માં ભગવાનને અવતાર ધારણ કરવા અંગે ચેતવે છે અને અવતાર ધારણ કરીશ તો...

‘ભૂલેચૂકે જો ચાઢ્યો ચાળે અવતારના -

ધરશું ના અન-કૂટ, વેજંતી હાર ના,

તગડીશું વાઢલા ગવાર... જોજે લેતો હવે અવતાર !”

કાવ્યનો ઉપાડ પણ સરસ છે :

‘હબખણો રૂહેજે અલ્યા ડિરતાર !

જોજે લેતો હવે અવતાર !”

ઈ. સ. ૧૯૫૭માં રચાયેલી આ કૃતિ પછીથી ઈ. સ. ૨૦૦૩માં પુનઃ નિર્માણ પામી. લોકબોલીમાં ભાષાની અભિવ્યક્તિનું ઓકસરખું સ્તર જાળવીને કૃતિ નિર્માણ કરવાનો કવિનો અભિગમ પ્રશસ્ત છે. ‘રે મુજ ગુર્જર ધરતી !’ તથા ‘સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલને’ એવાં બે પ્રશસ્તિગીતો છે. ગુજરાતને સહુ અન્યાય કરે છે તેવા ઉલ્લેખ સાથે પ્રકૃતિને ય વણી લઈને કવિ કહે છે :

‘તને કરે અન્યાય સહુ,

વણ-વાંક ઈશ પણ દેડે !

પીંખે નીડ દુકાળ, પૂરે

યા ભૂકુંપ પ્રચરે;

તીય હલ્કય-ચિદ્ધિ મા તારી કદી નહીં ઓસરતી...”

સરકારની કાલ્પસિદ્ધિને આમ ઊરકાવવામાં આવી છે :

‘તીય એકલનત્વસિદ્ધિ કપરી તે તો કરાશી !”

ગઠકનામ રવરૂપમાં છેલ્લા પાંચ દાયકાથી આપણે ત્યાં ખાસ્તું સર્જન થઈ રહ્યું છે અને સાહિત્યની આબોહવામાં તેનું ભારે આકર્ષણ રહ્યું છે. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી આ સંપ્રદયના

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮

ગઠકરચનાઓના વિભાગમાં આરંભે નોંધે છે : “આમારા સમયગાળામાં (રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગમાં) ગઠકને અમે સાભારેજની - અસર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ ગણતા. ‘કુમાર’ના તે સમયના તંત્રી બચુભાઈ રાવત સાહિત અમને બધાને ગઠક પરત્વે સૂણ હતી. પરિણામે હું ગઠક લખવા ઇચ્છતો હોતો નથી - મને આવડતી પણ નથી. એટલે આ રચનાઓને તમે ‘યુગમક’ નામ આપી શકો.” આવી ક્ષિપ્ત અને સાભાતતા છતાં આ વિભાગમાં ૨૭ ‘યુગમક’ મળે છે જેમાંની મોટા ભાગની રચનાઓ પરબ, શલ્કસુદ્ધિ, ઉદેશ, કવિતા, રંગતરંગ, ગુજરાત દીપોત્સવી વ. સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી છે. આ રચનાઓ નોંધપાત્ર ન ગણીએ તો પણ, ગઠકને છંદ કવિ જાળવી શકે છે. બાહ્ય રૂપરચના જાળવી શકે છે. ગઠકને ગંભીર ભાવે સેવવાથી સાદું પરિણામ લાવી શકાય તેમ જણાય છે. ‘જડતું નથી’માં બે શેર જોઈએ :

“જડતું નથી એ ગીત જે ગાવું હતું હમણાં સુધી,

ફંફીસવા એને જવું પડશે હવે શમણાં સુધી.”

•

“ઉત્તર તમે જે ગોપલ્યા’તા ઓજ્જલમાં તે હજી

બીભ્યા કરું ઉચ્છલ્લ હવામાં ગંધની રમણા સુધી.”

એ જ રીતે ‘વિસ્તર્યુ’માં બે શેર નોંધીએ :

“ઘટાઓએ કૌશલ ગગન આંતર્યુ,

ને આંખોમાં અલ્લસ સપન વિસ્તર્યુ.”

•

“ટુકો તો એકાદ ગ્યો’તો સતી

ને ચોસેર ઘેઘૂર વન વિસ્તર્યુ”

અછાંદસ કાવ્યોમાં ‘અમઠાવાદથી ગાંધીનગર જતાં’ દસ પુછીમાં વહેતું પ્રલંબ અછાંદસ છે. મૂળ ‘ગાંધીનગરનો રસ્તો’ ‘ચંરકૃતિ’ (ડિસેમ્બર ૧૯૭૮)ના અંકમાં અને પછીથી ‘કવિલોક’ (સા.રે.-ઓક્ટો. ૧૯૮૮)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું આ કાવ્ય કવિની ચોદ વર્ષની સ્વ. પુત્રી મીનાને અર્પણ થયેલું છે. કાવ્યમાંનું સમયસંવોજન, સ્મૃતિસંવોજન, સંવેદનસંવોજન આસ્વાદ્ય છે. કથન, વર્ણન અને ક્યાંક સંવાદની છાંટનો વિનિયોગ કરીને પ્રલંબ કાવ્યને રસપ્રદ બનાવ્યું છે. પ્રકૃતિ સાથેનું કવિનું મનોસંધાન મનોહર છે. ગદ્યમાં વહેલી ઉપમા અલંકારની સુંદરતા સાથે સાદી પઠાવલી કાવ્યોચિત પ્રભાવ ઊભો કરે છે. એકાદ અંશ જોઈએ -

“કોણ આ ? ...અરે ના ! એક તારા જેવડી જ ઉંચારી બેઠી છે...

આસપાસ, સામે જોતી... આંખોમાં કેટલું છલીછલ કરૂંલલ ભર્યું છે !

તારી આંખો કેટલી સુંદર હતી ! મીન જેવી...

ગાંધીનગરનો પથ

નજર લાગે તેવો છે !

હજી તો

ઘોડિયાના ઊંચુ જેવો સોહાય છે !

Parab Online
February 2009
Page: 21

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮

યુનિકોર્મ પહેરેલી સ્કૂલ-ગર્લ્સનાં ઝૂડની જેમ
વૃક્ષોનાં ટોળાં
આપણી પડખેથી લક્ષ્યાર્થ કરે છે.
સામેથી લંગડી લઈને આવતી ટીન-બોજર ડાળીઓ
લાગ મળતી

બસની બાટીઓને થપાટ માસી જાય છે.

બહુ તોફાની !

બહુ ટીખળી !

ખીચીખીચ પૂળા ભરેલી

સામે મળતી ઊંટ-લાટીઓ

સૂકા ઘાસના કળાયલ મોર જેવી લાગે છે.”

સદગત દીકરીની સ્મૃતિનું અવલંબન અને તેના આછોતરા ઉલ્લેખો સાથે ઓક્રાંતિના
સ્વરૂપમાં વિહરતું આ દીર્ઘ અછાંદસ કાવ્ય કવિની ચોતનાને સુપોરે વ્યક્ત કરે છે. પછીનું
કાવ્ય ‘ગાંધીનગરથી અમદાવાદ જતાં’ રચનારીતિની દૃષ્ટિએ ઉપરના કાવ્યની જેવું પરંતુ
સંવેદનની રીતે જુદું પડતું અને ‘ગાંધીનગર’ને લક્ષ્ય કરતું કાવ્ય છે.

“પહેલી ઈંટ મુકાઈ / ત્યારથી જ / જેમની આ માતૃભૂમિ છે / તેવા આંબાઓ
તો / આ ભૂમિ પર પ્રવેશેલા / નગર સાથે / સમાધાન સાદી લીધું છે. /

.....
સાથ અણવાડ વગણા હતા.

પણ ગાંધીનગર થતાં / બાંધકામવિદ્યા, સ્થાપત્યકૌશલ, / કલા અને સૌંદર્યદૃષ્ટિએ
મળીને / કેવી નયનરમ્ય રચના કરી દીધી છે !

કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ અને તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિનો પરિચય આપતું આ કાવ્ય પણ કવિની
ચોતનાનું પરિચાયક બને છે. ‘અગિયારમો અવતાર’ ચોદ પૃષ્ઠામાં ‘પથરાવેલું ઉત્તર
ગુજરાતની લોકબોલીમાં રજૂ થયેલું દીર્ઘ અછાંદસ કાવ્ય છે.

“અમ કોન ઢાંકી દીધા બાપજી ? / કોન અપવિતર થાય સં ? / તમારા હવાલાનાં
લખખણ પરખાયાં / એ ના વેડોણું ?”

આવા સંવાદથી ઊઠાડતું આ કાવ્ય ભગવાન અને ભગવાનની લીલાને લોકબોલીના
લહેકા સાથે રજૂ કરે છે. નાસ્તિક-આસ્તિક વચ્ચેના સંવાદની રચનારીતિથી આગળ વધતું
કાવ્ય વાચિકમૂના પ્રયોગમાં શોભે તેવું છે. ‘રે ! મારે કવિતા લખવી છે -’, ‘મૃત્યુજય’, ‘ટોટલી
ઈરેલેવન્ટ સ્પોર-પાર્ટીસ’ કાવ્યોમાં અછાંદસ અભિવ્યક્તિનો મિજાજ પ્રગટ છે. આધુનિક
સંવેદના અને તેને અનુરૂપ ભાષા કાવ્યનો પિંડ બાંધે છે. ડા. ત. “વેબનીને વૈખરીથી અનિકમી
જવાનું સાહસ અને સ્વ સાથે કન્ફેડેન્સ / મારી આગળીઓમાં હણહણી રલાં છે...
“તસતસતી / લીહી ફૂટે તેવો શબ્દ / મારી નસીમાં રણે ચડ્યો છે... / દૃષ્ટિપથે /
ઓક્રાંતક સળળક કરતો નાગ / સફળો ઊંચો થઈ જાય ટટ્ટારુ / અંગમાં ડીલતો ઊર્જાનો
લંગડા, / રક્તવાહિનીઓને થડકાવતી / ફણાની મોગોટિક ઘાડ, / ચળકતા કાળા રંગની સના
- / એમ મારા રોસરોમમાં / કવિતા ફેણ મારે છે...” રે ! મારે કવિતા લખવી છે -]

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮

કવિના બાહ્યભાવ્યંતર પરિવેશને આધુનિક કવિની ભાષામાં તારસ્વરે રજૂ કરી સાહિત્ય,
સંગીત, કલા વગેરેમાં પ્રવેશેલી ચિત્રિત વર્ણવેલી કલ્યાંતે કવિ કહે છે : ‘જેના વિના આ
નશીબ ભુવન / તમઃ કૃત્સ્નમ્ - અધકારમય બની જાય / તેવો આ શબ્દ-જ્યોતિ તો /
સોફ્ટવેરમાં ડિજિટલ કોડ બનીને / સ્ટોર થઈ ગયો છે ! / મારે કવિતા લખવી છે, / કવિતા
વિના હું કેમ જીવું ? / પરંતુ -” રે ! મારે કવિતા લખવી છે -]

‘મૃત્યુજય’માં કાવ્યની રચનારીતિ નોંધપાત્ર છે. આરંભ છે -

“જમ્યા પછી / નિવૃત્તિના વૈભવરૂપ / છાપું વાંચતો ભેસે છું / એ / બહાર દોરી
પરથી સુકારેલાં કપડાં લાવી લાવી / ઢાલો કરી / જુદી જુદી થાખીઓ કરી રહી છે.
/ પુત્રવધૂ / રસોડું ધોવાનું કે એવું કંઈ કામ કરતી હશે.”

એમ કેમેરા એક પરિસ્થિતિ પર ગોઠવી તરત છાપાના સમાચારો અને તેને નિમિત્ત
કરી કવિ સાંપત પરિસ્થિતિ પર ચૈતસિક સ્તરે પ્રતિક્રિયા આપતા જાય છે -

“ઓમિશનો - નોકરીઓ પાછળ હડકાયા ફૂતરા જેવા પગ...”

.....

“ભયભીત - અસુરશક્તિ કાયદાપાલન અને નિષેધ / નિર્લય-સુરશક્તિ

અપરાધ...”

.....

“સુપાત્ર પર કુપાત્ર શાસન, / સંસ્કાર પર કુસંસ્કારનું આધિપત્ય...” /”

.....

“ટીવી પર તલો ફૂટતા / છીછરા ચોંવટિયાઓ...”

.....

“પોલાના જ દેશમાં નિર્વાશિત થઈ ગયેલી / ઉજળિયાત હિંદુ-મુજ...”

.....

વળી કેમેરા વાસ્તવિક વર્તમાન ક્ષણ પર ગોઠવાય છે -

“અચાનક / છાપામાંથી આંખો બહાર કાઢી / હું અમથી એક નજર / પુત્ની તરફ
કરું છું. / એ હવે / નાનાં નાનાં / ટચુકડાં કપડાંની / ચીવટપૂર્વક / હેતથી ગડીઓ ચાળતી
/ થાખીઓ કરી રહી છે - / ચાકી...ફોક...ઝાલડું...” /” આ દ્રિયામાં પરોવાયેલી પત્નીના
મુખભાવ નિહાળીને કવિને તેમાં ‘અનિર્વાચનીય વહાલની ઝાંચ ફરકી જતી’ દેખાય છે જેમાં
‘ગોત્ર-ગોત્રી, પુત્રો, પુત્રવધૂઓ, કવિ સ્વયં અને સમગ્ર પરિવાર અને માનવકુળ લાયકાઈ જતાં
કવિને અનુભવાય છે, ભૂત-વર્તમાન અને ભાવિને પણ વ્યાપમાં લઈ લેતું અનુભવાય છે.
આ ક્ષણે કવિ કહે છે -

“ઓક્રાંતક મને શાય છે : / અમે કદી મરવાનાં જ નથી ! / છાપું ક્યારે - ક્યાં
સરી પડે છે / તેની બલ્બર રહેતી નથી.”

અમરત્વનો અહેસાસ આપતી આ ક્ષણનું નિરૂપણ પ્રશસ્ત છે. દાંપત્યજીવનની
પ્રસાન્તા, નિવૃત્ત જીવનની સુખદ ક્ષણનું ચિત્રણ કરતું કાવ્ય ચૈતસિક સ્તરે કવિની વેદનાનું
પણ પરિચાયક બને છે. અછાંદસ અભિવ્યક્તિમાં, દીર્ઘકાવ્યમાં પણ રચનાકૌશલ દ્વારા
અંદરનું ભાવજીવન અને સાંપત પરિસ્થિતિથી આકૃષ્ટ ચિત્ત બંનેનું યુગપત્ નિરૂપણ એક

સુંદર કાવ્ય સાંપડ્યાનો વાચકને અનુભવ કરાવે છે. આધુનિક માનવની પ્રકૃતિથી અને પરંપરાથી અલગ, ફર થવાને કારણે ઉદ્ભવતી વેદનાનું ચિત્રણ ‘ગેટલી ઇરેલેવન્ટ સ્પોર-પાર્ટીસમાં મળે છે. ‘અનફિટમાં કોઈ ઝેન ભૂલમાં કવિનું અપહરણ કરે છે અને ત્યારે ઝેન અને કવિનો જે ભાષામાં સંવાદ રચાય છે તે ક્લિષ્ટી દુનિયાના સંવાદોમાં વાચકને લઈ જાય છે. કવિ શિષ્ટ સંસ્કૃતીય ભાષા, સાદી બોલચાલની ભાષા, લોકબોલીની ભાષા અને ક્લિષ્ટી દુનિયામાં પ્રયોજતી અંડર વર્લ્ડની ભાષા પ્રયોજને કાવ્યરચના કરે છે તે કવિની ભાષાક્રીયાલ / કાબોલિયતનો પરિચય કરાવે છે. ‘હું શું કરું તો હું મને પાછો પામું?’ આધુનિક કવિનું સંવેદન વ્યક્ત કરતું સાદું કાવ્ય છે. અહીં કોઈને રદ્યુવીર ચોધરીનું કાવ્ય ‘હું પોતાને છોડી ચાલ્યો આવ્યો ત્યારે મને કેમ ના વાર્યા?’ યાદ આવે. ‘વિલીપન’, ‘જંગલ... અરણ્ય... જંગલ...’ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૫૩ અને ઈ. સ. ૧૯૬૪માં રચાયેલાં કાવ્યો છે જે ઈ.સ. ૨૦૦૭માં પુનર્નિર્માણ પામ્યાં છે, સુવાચ્ય છે. ‘માંકડું’માં લોકબોલીનો ઉપયોગ કરીને માણસને માંકડું નચાવે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનને લોકમાનસની રીતે રજૂ કર્યું છે. આ માંકડું માલિક થઈ બેઠું છે અને માણસને લાચાર રિપ્લિમાં મૂકી દીધો છે. કવિ કહે છે –

“અને – / ઘોંટીઓ એવી કશીને બાંધી રાખેલી સં / કે મોંઘણ ઈમાથી સૂટી શકેય નહિ ! / હવે એ માંકડાનું કરવું ચયમનું ? / હાથમાં આવે તો તો – / પાંખોઈ વંછેરી ના નોંખીએ ? / પણ આપણા હાથ પોકું તો ને ? / માટું કિયોર એટલે અર્ધાર ચડીને બેઠું સ – / કે...ક ભાની હોડે – / કે ઈનું પૂસડુંય / હાથ આવે ઈમ નથી !

આપણે સૌ ‘તેના’ હાથનાં પ્યાદાં છીએ, ‘તે’ નચાવે તેમ આપણે નાચવાનું છે તે વાતને લોકજ્ઞાને, લોકબોલીમાં, માંકડું પ્રતીક લઈને મૂકી આપતી સરસ રચના કરી છે. આ રચના પણ વાચકમ્ પ્રયોગ માટે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

છેલ્લા વિભાગમાં છંદોબદ્ધ રચનાઓ છે. ત્રિશ્લોપજાતિ, મંદકાન્તા, પૃથ્વી, વસંતતિલકા, પરંપરિ ઝૂલાણા, માલિની, હરિણી, અનુજુપ, શાલિની + ઇંદવંશા, શિખરિણી, સગંધરા, વૈતાલીય, સૈવેયા, ચોપાયા, દોહરો, રોળા, ચારણકુળ, શાર્દૂલવિકીરિત, વ. છંદોમાં રચનાઓ મળે છે. કવિનું છંદપ્રભુત્વ નોંધપાત્ર છે. ૩૬ છંદોબદ્ધ રચનાઓ પૈકી ૧૯ રચના સોનેટના કાવ્યપ્રકારની છે. ૧ મુક્તક છે. કેટલાંક નાનાં તો કેટલાંક મધ્યમ કદનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો છે. છંદોબદ્ધ અભિવ્યક્તિમાં કવિનું સામર્થ્ય નોંધપાત્ર છે. અહીં તત્સમ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે તેટલી માત્રામાં છે. આમ છતાં બોલચાલની ભાષામાં પણ અહીં કાવ્ય મળી આવે છે. કવિની ભાષાસમૃદ્ધિ ખરેખર પ્રશસ્ત છે.

આ વિભાગના આરંભમાં ‘જઠુ-રૂપા’ શીર્ષક નીચે હેમંત-શિશિર-વસંત અને વર્ષાઋતુનાં વર્ણન આપતાં ત્રણ સોનેટો છે. ત્યારબાદ ‘પાંચાં ન જન્મેલાં કાવ્યોને સોનેટ ધ્યાનપાત્ર છે. તેનો ઉપાડ અને અંત જોઈએ :

“ના જન્મેલાં અરિયલ અરે રુદ્ર વેદાઈ વેલા
કાવ્યો મારાં કલિલ ! કરવું શું તમારું ? હરેલાં !
અર્ધું પર્ધું ચારણ... સરકે પાંક્તિ શ્રે’ વા કલીક,
સરકે સંવેદન અકષય આપીછ... ઝાંખી કશીક...”

આવા ઉપાડ સાથે આગળ વધવું સોનેટ પછીની બે કરીઓમાં કાવ્યો ન જન્મવાનાં

કારણો અને જન્મ્યાં હોત તો કેવાં હોત તેની કલ્પના રજૂ કરીને છેવટની બે પંક્તિમાં કવિ કહે છે :

“છો ના જન્મ્યાં, પણ અગમ કું વિશ્વ દીધાં ઉઘાડી,
લાલી મૂક્યો તટ અસીમને સીશિરેથી ઉખાડી...”

ઈ. સ. ૧૯૫૪માં લખાયેલી અને પછીથી ઈ. સ. ૧૯૯૮માં સંપાદિત થયેલી કૃતિ, છંદ – મંદકાન્તા, શીર્ષક – શરીરાષ્ટક ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવતાં વર્ણનોનું સ્પરણ કરાવે તેવું ‘નિર્વસ્થ કાચ’નું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે.

“દીડી એની સ્ફટિક લય શી, કામ્ય, નિર્વસ્થ કાચ –
રક્ત-સ્પર્દે તરલ; તુરગો ચશ્વિના ત્યાં તણાય.
લજજાલેશી દગ, શિશિલશા કેશ, ને ત્યસ્ત શીર્ષ,
પૂર્ણ પૂર્ણે ટથર ભરતો કપિત શ્વાસ-સ્પર્શ.”

‘કપિત શ્વાસ-સ્પર્શ’થી આરંભાયેલું વર્ણન ‘શશ-શરકતા અર્જય અંગ’ અને ‘માતેલા શરક વૃષશા તસ્યતસ્મા નિતંબ’ને આવરી લઈ નાચીકેહના ઉત્તમાંગનું વર્ણન આપે છે –

“ગોરંભાયા સ્તન કાંટિન, મસૂણ, સંનદ્ધ ધૂણ.”
પછી ‘ઉદર પથ’, ‘નાસિ નીલાં વમળ’, ‘કાંટિના મલોડ’ના રસિક ઉલ્લેખ પછી કવિદેશથી નીચેનાં અંગોંગોનું વર્ણન કવિની ભાષામાં જોઈએ –
“લીસી જંથા ચાકિત હરિણી – દંદ – ભીડી સંક્રાળ,
વચ્ચે ઝૂંક્યા કુમુદ સરખો યોનિનો હંચ્ચ ઢાળ.”

કહે છે કે ‘કુમારની બુધસભા’માંથી છૂટ્યા પછી કવિઓમાં કલાકો પર્યંત પ્રસ્તુત પંક્તિદ્વય અંગે ચર્ચા ચાલેલી.

“હું પૂર્ણના પૂર્ણ !’ કાવ્યમાં મૃત્યુને આવાહન છે :
“આ જિન્દગીમાં ન કરુંય છે સ્થિર
ત્યાં તું અહીં જ માત્ર નિશ્ચલ !
સૌ સત્ય જ્યાં સંકુલ ને કહીર
ત્યાં તું જ છે સ્પષ્ટ અને સુકોમલ !”

.....
“અપૂર્ણ હું: વ્યાકુલ, બદ્ધ, આતુર;
હું પૂર્ણના પૂર્ણ ! તું આવ સત્વર.”

શિલ્કલસ્ત સોનેટકાર તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવી રચના અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કાળને ચણો’, ‘આનિનું વરદાન’, ‘ગીખ બપોરે’, ‘ઉનાળો’, ‘વંચના’, ‘પાંચ’, ‘અક્ષયપાત્ર’, ‘ચાલો હવે’, ‘અવશેષમાં’ રચનાઓ સુવાચ્ય છે. છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં પણ હળવી રચનાઓ મળે છે.

‘ઋતુપૂર્ણા’માં ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી ખરે જ કાવ્યામૃતનું રસપાન કરાવે છે.

અમદાવાદ વિશે | ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

પ્રમા છે અમદાવાદ : લેખક : ડૉ. માણિકભાઈ પટેલ 'એલુ', પ્રકા. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પહેલી આવૃત્તિ : નવેમ્બર ૨૦૦૭, પૃ. ૫૭૬+૧૮, ડ્રિ. રૂ. ૬૫૦]

પ્રસ્તુત ગ્રંથ અમદાવાદ શહેરના દાંતના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર માણિકભાઈ પટેલ લખીને નવી કેડી કેડારી છે. તેમણે અગાઉ 'અમદાવાદકથા' નામનો અમદાવાદના ઇતિહાસનો ગ્રંથ ગુર્જર પ્રકાશનમાંથી ૧૯૮૬માં પ્રગટ કર્યો હતો. તેમનો આ બીજો ઇતિહાસવિષયક ગ્રંથ છે. દાંતના એક સંકળ ડોક્ટર, ઇતિહાસલેખનમાં પણ એટલા જ સંકળ પુસ્તકર થયા છે, એમ તેમનાં બંને પુસ્તકો વાંચતાં ખાતરી થાય છે.

ઇતિહાસમાં સામાન્ય માનવી તથા તેનાં કાર્યોની નોંધ લેવી જોઈએ, એવા વિચારો ૧૮મી સદીમાં યુરોપમાં ઉદ્ભવ્યા હતા. ફ્રેન્ચ ચિંતક વોલ્ટેરે (૧૬૯૪-૧૭૭૮) તેના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે ન્યા ચિંતક વોલ્ટેરે (૧૬૯૪-૧૭૭૮) તેના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે

કે સામાજના બધા વર્ગના લોકોનાં કાર્યોને ઇતિહાસમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. આ વિચારોને અનુરૂપ ડૉ. માણિકભાઈએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમણે માત્ર શાસકો, ધર્મચાર્યો કે ધનિકોનો જ ઇતિહાસ નથી લખ્યો, પરંતુ અમદાવાદની અસ્મિતાને પોષનાર, તથા તેમાં સતત વધારો કરનાર વિવિધ ક્ષેત્રના અગ્રણીઓનો અને તેઓની લાક્ષણિકતાઓનો આધારભૂત ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાં વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, સમાજસેવકો, કેળવણીકારો, ચિત્રકારો, સાહિત્યકારો, શિલ્પકારો, નારીરત્નો, સંગીતકારો વગેરે સામાજને સંસ્કારી બનાવીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન અપાવનાર સૌ કોઈનો ઇતિહાસ આલેખીને એક મહત્વનું કામ કર્યું છે. લેખકે અમદાવાદ શહેરની મહત્વની સંસ્થાઓ - શિક્ષણસંસ્થાઓ, સંગ્રહાલયો, હસ્તપત્રભંડારો, ગ્રંથાલયો, ચિદ્રિત્સાલયો વગેરેની ઉપયોગી અને પ્રમાણભૂત માહિતી આપી છે. આ સંસ્થાઓમાં મહાનગરપાલિકા, ગાંધી આશ્રમ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, જ્યોતિર્સંઘ વગેરેની સ્થાપના, તેનો વહીવટ તથા વહીવટદારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ગ્રંથ લખતા અગાઉ, લેખકે વિવિધ ક્ષેત્રોના તથા અમદાવાદ સાથે સંકળાયેલા અનેક વ્યક્તિવિશેષની મુલાકાતો લીધી છે. વારંવાર મુલાકાતો લીધી છે. અવસાન પામેલા મહાનુભાવોના પરિચારજનોની પણ મુલાકાતો લઈને, શક્ય એટલી અધિકૃત સામગ્રી ભેગી કરી છે. આ સર્વ સામગ્રીનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સચિત તથા સુચારુ સંચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમનું લખાણ રસપ્રદ અને શૈલી સરળ છે. પુસ્તકનું શીર્ષક આ છે અમદાવાદ' બધી રીતે યોગ્ય છે. અમદાવાદ વિશે જાણવા ઇચ્છતા લોકો તથા સૌ ગુજરાતીઓને આ ગ્રંથ અવશ્ય ઉપયોગી થશે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. આલો ઉપયોગી ગ્રંથ પરિશ્રમ-મૂર્ધક લખવા બદલ ડૉ. માણિકભાઈ પટેલને તથા તેને પ્રગટ કરવા બદલ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયને હાર્દિક અભિનંદન !

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

શ્રી રતનજી માર્શલનું સન્માન

પ્રમુખશ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના સૂચન અને કાર્યવાહક સમિતિના નિર્ણય મુજબ તા. ૪-૧-૨૦૦૮ના રોજ પત્રકારત્વ અને નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપનાર ૯૮ વર્ષના શ્રી રતનજી માર્શલનું સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ગૌરવ સન્માન કરવામાં આવ્યું. તેમની વય અને શારીરિક મર્યાદાને કારણે તેમને ઘેર જઈ સન્માન કર્યું, જેમાં પૂર્વપ્રમુખશ્રી ધીરુબહેન પટેલે શાલ ઓઢાડી અને પરિષદપ્રમુખશ્રી નારાયણભાઈએ સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કર્યું. શ્રી રતનજીએ લગભગ ૪૫ મિનિટ સુધી આપેલું વક્તવ્ય - તેમની અનુભૂતિઓ, પારસી સમાજ અને તેમની ઉપદેશિકાઓ - અત્યંત પ્રેરક રહ્યાં. તેમના સ્વજનોએ આમંત્રિત મહેમાનોનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું.

રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે

રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે તા. ૭-૧-૨૦૦૮ બુધવારે સાંજે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે ટાગોરની નવલકથા 'અનુરંગ' વિશે વિશ્લેષણાત્મક પ્રવચન કરતાં તેમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલી નવલકથાના લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની જન્મશતાબ્દીને ઉજવવામાં આવ્યું. પછી શ્રી નિરંજન ભગોતે પૂર્તિ કરતાં નવલકથાનાં અન્ય પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો.

'વારો ગુજરાત' પ્રોજેક્ટ અંગે

નવસારીની સયાજી લાયબ્રેરીએ ગુજરાત સરકારને 'વારો ગુજરાત' એવો એક પ્રોજેક્ટ આપ્યો હતો. સરકાર આર્થિક મદદ કરે અને સમગ્ર પ્રોજેક્ટ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સયાજી લાયબ્રેરી દ્વારા ચાલે. એ અનુસાર તા. ૭-૧-૨૦૦૮ના દિવસે શ્રી નારાયણભાઈની ઉપસ્થિતિમાં બન્ને સંસ્થાના કાર્યવાહકોની એક પ્રાથમિક બેઠક યોજવામાં આવી. પછી આ મોટા અભિયાનની વિસ્તૃત અને વિગતે માહિતી માટે પરિષદભવનમાં રવિવાર તા. ૧૮-૧-૨૦૦૮ના રોજ સહઆયોજકો અને રસ ધરાવનાર સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓની એક સભા યોજાઈ, જેમાં ઘણાં સૂચનો, માર્ગદર્શન મળ્યાં. ફરી એક સમિતિની રચના કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું.

શ્રી જ્વાલિ એમ. દલાલ પશ્ચિમી કોઉન્ડેશન અંતર્ગત

પરિષદઅંતર્ગત શ્રી જ્વાલિ એમ. દલાલ પશ્ચિમી કોઉન્ડેશનના ઉપક્રમે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે તા. ૧૭-૧-૨૦૦૮ શનિવારની સાંજે આ કોઉન્ડેશનઅંતર્ગત પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપ્યું. કોઉન્ડેશને વ્યક્ત કરેલી ઇચ્છા મુજબ પરદેશનિવાસી ગુજરાતી સંજ્ઞકની કૃતિ અને તેનો ઘરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ - એ બન્નેને ધ્યાનમાં રાખી શ્રી જય ગોજલની કૃતિ '૧૫૫૨ થરથર ફૂજે' - અંગ્રેજી અનુ. The Shaddenig Stones - મંજુ વર્મા - ને સમિતિએ પસંદ

કરી હતી. શ્રી ધીરુભાઈએ નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓની વિગતો, બન્ને સંસ્કૃતિઓનો – પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય – સમન્વય, શ્રી વિવેક દેસાઈનું ડ્રમ્વતરી પાત્ર વગેરેની ઝીણવટથી અને વિશદતાથી છણાવટ કરી. ઝોંગોજમાં થયેલા અનુવાદની પણ વાત કરી, અને દર્શાવ્યું કે દરેક ભાષાની વિશેષતાઓ હોય, જેને બીજી ભાષામાં – અહીં ઝોંગોજમાં – ઉતારવાનું ક્યાંક મુશ્કેલ બન્યું છે, પણ અનુવાદ મળ્યો છે તેથી ઘણાંઓ સુધી કૃતિ પહોંચી શકશે – અલ્પક્ષસ્થાનેથી શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ શ્રી જય ગજજરની કૃતિઓની અને એમનાં વ્યક્તિત્વની વાત કરી. શ્રી પ્રફુલ્લાભાઈ રાવલે આભારદર્શન, મનસુખભાઈએ વક્તાનો પરિચય અને શ્રી આનિલા દલાલે આ અનુદાનથી જે પ્રકારનાં પ્રવચનોનો હેતુ જોડાયો છે તેની વિગત આપી. શ્રી જયંતિ એમ. દલાલે શુભચ્છા પાઠવી હતી. શ્રી જય ગજજરે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો.

શ્રી ફકીરભાઈ વાલેલા સાથે ર્નોહમિલન

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારોનો અર્પણવિધિ પરિષદના ચા. વિ. પાઠક સાભાગૃહમાં તા. ૨૧-૧-૦૮ની સાંજે યોજાયેલો, ત્યારે મુખ્ય મહેમાન તરીકે આવેલા યુવક સેવા અને સોસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિના પ્રધાન શ્રી ફકીરભાઈ વાલેલાનું પરિષદ વતી ટૂંકી શ્રી રઘુવીરભાઈ અને કૌશાલ્યશ્રી શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ તેમજ અન્ય સાભ્યોએ સ્વાગત કર્યું હતું અને પરિષદની પ્રવૃત્તિઓની, પરિષદ ભવનની જાણકારી આપી હતી. નાનકડું ર્નોહમિલન એ રીતે યોજાઈ ગયું.

બાળસાહિત્યલેખનની પ્રક્રિયાની કાર્યશાળા

પરિષદઅંતર્ગત એની સરેયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિની બાળસાહિત્યલેખનની પ્રક્રિયાની કાર્યશાળા તા. ૧૯-૧-૦૮ના રોજ શ્રી ધીરુભૂલેન પટેલની હાજરીમાં યોજાઈ. શ્રી ધીરુભૂલેને સૌને માર્ગદર્શન આપી વધુ સાડું લખાણ કરવા તરફ સૂચન કર્યું. ગુજરાતમાં સમગ્રપણે આવી કાર્યશાળાઓ યોજાય એવી ભાવના તેમણે વ્યક્ત કરી અને પછી એ લખાણોમાંથી પસંદ થયેલી કૃતિઓની લેખિકાઓ સર્વેનું એક મિલન એક સ્થળે યોજાય એવી અભિલાષા દર્શાવી.

સર્જક સાથે સંવાદ અંતર્ગત...

‘સર્જક સાથે સંવાદ’ અંતર્ગત પરિષદમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓમાં અંતર્ગત તા. ૨૦-૧-૦૮ના રોજ ‘વાતંત્રીઓમાં ભાષાશુદ્ધિ’ એ વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ઉદાહરણો સહિત માર્ગદર્શન આપ્યું. ભાષાની શુદ્ધિ એ લેખનકળામાં પાયાની બાબત છે અને એ પ્રત્યેની કાળજી અનિવાર્ય છે તેમ તેમણે જણાવ્યું.

ભાવનગર ગદ્યસભા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ સંચાલિત

...સર્જક સંવાદ... ભાવનગર

ભાવનગરમાં સુપેરે સંપન્ન થયેલ સર્જકસંવાદ સમારોહ

સર્જક સંવાદ, ભાવનગર ગદ્યસભા અને ગુજરાતી લેખક મંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૮-૧-૨૦૮ ને રવિવારે ભાવનગરમાં બી. એમ. કોમર્સ સ્કૂલ ખાતે નવોદિત સર્જકોની

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮

સિસુક્ષાને સંકીરતો પરિષદનો કાર્યક્રમ સર્જકસંવાદ તેમજ પ્રતિભા ઠક્કરના લઘુકથાસંગ્રહ ‘પગલનો માણસ’નો લોકાર્પણ સમારોહ સફળતાપૂર્વક યોજાઈ ગયો.

સર્જક સંવાદના આ કાર્યક્રમમાં શહેરના ચાલીસેક નવોદિત સર્જકોએ ભાગ લીધો હતો. જેમાં ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ગુણવંત ઉપાધ્યાય, મનીષી જાની, માય ડિયર જયુ, નીતિન ત્રિવેદી, શ્રી વિનોદ જોષી વગેરેએ પ્રોત્સાહક હાજરી આપી હતી. પરિષદપરિનિ અને આયોજિત આ કાર્યક્રમમાં શ્રી બી. એમ. શાહ એજ્યુકેશન સોસાયટી સંકલ ઉપરાંત ભાવનગર ગદ્યસભા, બુધસભા, ભાષાસાહિત્યભવન તથા ગઝલ વિદ્યાપીઠ જેવી સ્થાનિક સાહિત્યસંસ્થાઓનો સક્રિય સહયોગ સાંપડ્યો હતો. જેમાં પરેશ કળસરિયાએ પોતાની રચનાઓની રજૂઆત કરી હતી અને પોતાની અલગ શૈલીમાં ‘સ્ટેજ પોએટ્રી’ અને ‘બેઈઝ પોએટ્રી’ની વિભાવનાઓ પણ સમજાવી હતી. તો ડૉ. ફિરોઝ દેબેયાએ નમૂનારૂપ તરન્નુમ રજૂ કરી સૌને મત્સુબ કર્યા હતા. અન્ય સર્જકોએ પણ પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરી હતી. અંતમાં તજજી શ્રી માય ડિયર જયુએ આ પ્રકારના સંવાદોને જીવંત રાખવા તેમજ નીતિન ત્રિવેદીએ સર્જકોની વિકાસરેખાને ઓકસૂરતામાં આગળ વધારવા પ્રેરક માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સર્જક સંવાદનું સંચાલન અજય ઓઝાએ કર્યું હતું અને રમેશ પુરબીયાએ ઉપસ્થિત સૌનો આભાર માન્યો હતો.

ત્યારબાદ ઓડવોર્ડેટ પ્રતિભા ઠક્કર ચિખિત લઘુકથાસંગ્રહ ‘પગલનો માણસ’નો લોકાર્પણ સમારોહ યોજાયો હતો. જેનાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી મનીષી જાની ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે વિશેષ અભિવિવક્તા તરીકે પ્રખ્યાત સર્જકો એવા ડૉ. શરદ ઠાકર અને કાજલ ઓઝા વૈદ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

અજય ઓઝા

આગામી કાર્યક્રમો

કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન શ્રી અભય બંગ તા. ૨૮-૨-૦૮ સાંજે છ વાગે પરિષદભવનમાં ‘મહાત્મા સે મુલાકાત’ વિશે આપશે.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રહુલ્લ રાવલ

કોશ સાહિત્યના વિભાવના અને પ્રકારો

૧૮ જાન્યુઆરીએ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે એક દિવસીય ‘કોશસાહિત્યની વિભાવના અને પ્રકારો’ પરિસંવાદ યોજાયો હતો જેમાં ધીરુભાઈ ઠાકર, ક્રિશીટ દૂધાત, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, કુમારપાળ દેસાઈ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, બી. એમ. મૂળે, તલાટી સાહેબ, ધીરુ પરીખ, પ્રીતિ શાહ, નારીના દેસાઈ ઇત્યાદિએ વિવિધ વિષયોંગ પર વક્તવ્ય આપ્યા હતા.

ગુજરાતી વિશ્વકોશના ૨૪મા ખંડનું વિમોચન

૨૪ જાન્યુઆરીએ ગુજરાતી વિશ્વકોશના ૨૪મા ખંડનું વિમોચન મુખ્યમંત્રીશ્રીના શિક્ષણ સલાહકાર અને શિક્ષણવિદ શ્રી ક્રિશીટભાઈ જાયાના હસ્તે થયું હતું. અધ્યક્ષસ્થાને પ્રો. અનિલ ગુપ્તા હતા.

બાલસાહિત્ય અકાદમીનું અધિવેશન

૧૧ જાન્યુઆરીએ બાલસાહિત્ય અકાદમીનું અધિવેશન યોજાયું હતું. જેમાં વિવિધ સ્પર્ધામાં વિજેતા ધનારને પારિતોષિક આપ્યાં હતાં. બાલસાહિત્ય ક્ષેત્રે સુદીર્ઘ કામ કરનાર ડૉ. મધુસૂદન પારેખનું સન્માન કરાયું હતું.

મિજાજ ગઝલસંગ્રહનું લોકાર્પણ

૨૩ ડિસેમ્બરે સાહિત્યસંગ્રામના ઉપક્રમે કિરણકુમાર ચૌહાણના ગઝલસંગ્રહ ‘મિજાજ’નું લોકાર્પણ ડૉ. દિલીપ મોદીના હસ્તે થયું હતું.

‘ચુન્ટરમ્ શતાબ્દીવંદના વિશેષાંક’નું વિમોચન

વલસાડના સંસ્કાર મિલનના ઉપક્રમે ઉશાનસુના પ્રમુખપદ હેઠળ ‘ચુન્ટરમ્ શતાબ્દીવંદના વિશેષાંક’નું વિમોચન ‘ઉદ્દેશ’ના તંત્રી પ્રબોધ જોશીના હસ્તે થયું હતું. અતિથિ વિશેષ ચંદ્રકાન્ત શેઠ હતા.

ભાષા-ભવનના ગુજરાતી વિભાગમાં મધ્યકાલીન કૃતિઓ વિષે પરિસંવાદ

ભાષાસાહિત્ય ભવનના ગુજરાતી વિભાગ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિઓ’ પઠન અને આસ્વાદ વિષે ૩-૪ જાન્યુઆરીએ પરિસંવાદ યોજાયો હતો જેમાં વાઈસ ચાન્સેલર પરિમલ ત્રિવેદી ઉપસ્થિત હતા અને લાભાશંકર પુરોહિત, ચાન્ડકાન્ત ટોપીવાળા, ધીરુ પરીખ, ડૉ. બી. શાહ, અભય દોશી, હસુ યાજ્ઞિક, બળવંત જાની, દર્શના ધોળકિયા, નિરંજન રાજસુવ્રુ, રમણ સોની ઇત્યાદિ વિદ્વાનોએ મધ્યકાલીન કૃતિઓ વિશે વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. શીતિકા શાહે ભૂમિકા અને આભાર પ્રદર્શિત કરેલ.

ગાંધીજીના ગ્રંથો વિષે પરિસંવાદ

૨૭ નવેમ્બરના રોજ ‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘આત્મકથા’ અને ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એ ગાંધીજીનાં ત્રણ પુસ્તકો વિષે એમ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા પરિસંવાદ યોજાયો હતો.

ગાંધીનગર સાહિત્ય સભાનો દશાબ્દી મહોત્સવ

ગાંધીનગર સાહિત્ય સભાએ તેના સ્થાપનાકાળનાં દસ વર્ષો પૂરાં થતાં દશાબ્દી મહોત્સવની ઉજવણી ભવ્ય રીતે કરી. તા. ૧૩ ડિસેમ્બરના રોજ શનિવારે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી મોહનમદ માંકડે દીપપ્રાગટ્ય કરી મહોત્સવના કાર્યક્રમને ખુલ્લો મૂક્યો. મુખ્ય મહેમાન તરીકે જાણીતા લેખક ડૉ. શ્રી પ્રવીણ દરજી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. નવલકથા સ્વરૂપે ‘નવલકથાલેખન વિષેનો મારો અભિગમ અને અનુભવ’ વિષયે જાણીતા નવલકથાકાર લેખક ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈએ મનનીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. એ જ રીતે નવલિકાસ્વરૂપે ‘ટૂંકી વાર્તાના સર્જન સામે મથામણ અને પડકારો’ વિષયે જાણીતા નવલિકાકાર લેખક શ્રી રાઘવજી માધડે રસપ્રદ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી ક્રિશીટ દૂધાત ઉપસ્થિત હતા.

પદ્મ સાહિત્યના સ્વરૂપમાં ‘કવિતાની ક્ષણનો કાર્ડિયોગ્રામ’ વિષયે ભાગ્યેશ જહાબે અને ઉશાનસુની ઇાંદેશ કરેલા વિષે ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતાએ તથા સમગ્ર પદ્ધત્સ્વરૂપ વિષે શ્રી ડૉ. દલપત પઢિયારે ઉદ્બોધન કર્યું હતું.

રાત્રે સાક્ષરવર્ધ કરેલાવાલ મુનશીની નવલકથા ‘ગુજરાતનો નાશ’નું નાટ્યરૂપાન્તર ડૉ. રનાદ શાહે કરેલું છે, તે ટાઉનહોલ ખાતે રજૂ થયું હતું. સાહયોગ અને સૌજન્ય ગાંધીનગર કલ્ચરલ ફોરમનું રહ્યું હતું.

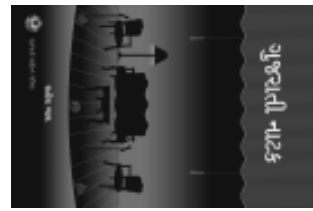

જોડોએ છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વેબસાઇટના વિકાસ માટે ક્રોમ્યુટરમાં ગુજરાતી ટાઇપિંગ કરી શકે તેવા ક્રોમ્યુટર ઓપરેટરની જરૂર છે. યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા ઉમેદવારોએ તા. ૧૫-૩-૦૯ સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યાલયમાં અરજી કરવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તકન નવાં પ્રકાશનો

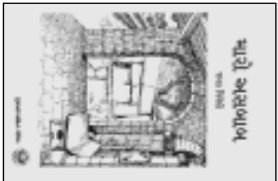
‘ગુજરાતી નાટક’ : સતીશ વ્યાસ, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૮+૩૨૬, રૂ. ૧૭૫]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાય-મંદિર અંતર્ગત શ્રી ભોળીલાલ સોડસરા સ્વાધ્યાયપીઠના સંશોધક અધ્યાપક તરીકે વસાયેલા, ગુજરાતીના જાણીતા નાટ્યલેખક અને વિવેચક શ્રી સતીશભાઈ વ્યાસના સ્વાધ્યાયના ફળસ્વરૂપે ‘ગુજરાતી નાટક’ (વિવેચન) પ્રકાશિત થાય છે. દલપતરામકૃત ‘લક્ષ્મી નાટક’થી આરંભાઈને પરેશ નાયકકૃત નાટક ‘ઈ.સ. ૨૦૨૨’ સુધી વિસ્તરતા આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી નાટકનાં ભરતીઓટ વિશે જ નહીં, યુગકાથી પ્રભાવ અને તેનાં પરિબળો વિશે વિચારણા થઈ. નાટ્યસમીક્ષાની પૂર્વ લેખકે એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લેખે નાટકની વિલક્ષણતાઓ ચીંધી છે; એટલું જ નહીં, નાટ્યસર્જનની પ્રક્રિયા અને પ્રસ્તુતિનો પણ વિચાર કર્યો છે. અહીં પારસી નાટકની વાત છે, તેમજ ઉમાશંકરના અગ્રણ્ય ‘અનાથ’ નાટકની પણ વાત છે. સૌનિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાતી નાટકોનાં સ્થિત્યંતરોનું અહીં આલેખન થયું છે. અપેક્ષા છે નાટ્યલેખન-વિવેચન અને નિર્માણ – ઉભય પક્ષે કાર્યરત સૌને આ ગ્રંથની સહાય મળશે.

‘પ્રખરો અસંબંધ’ : જનક ત્રિવેદી, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૪૨, ડિ. રૂ. ૮૦/-

‘આવળ વાવનાર અને બીજા વાતો’ વાર્તાસંગ્રહ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મેળવનાર જનક ત્રિવેદીનો આ નિબંધસંગ્રહ પરિષદ દ્વારા અને આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિના સૌજન્યથી મરણોત્તર પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. તેઓ સારા વાર્તાકાર અને નિબંધકાર હતા. એમના આ નિબંધોમાં નિરૂપણોત્તરો આતીગળ પાત્રો, પોતાનાં સંતાનો જેવો જ પ્રાણી-પક્ષીઓ માટેનો અપત્ય રનેહ, રેલવેસંસારની અવનવી વાતો, કાઠિયાવાડી બોલીના બળકટ પ્રયોગો, વિશિષ્ટ રીતે નિરૂપણોત્તરો શૈશવ-ચિત્રો, પિતા વિશેનું આલેખન, લેખકનું ઝિલાહોલું મનોગત વગેરે આસ્વાદ્ય છે. ઉચિત દૂધાત લખે છે તેમ ‘આ નિબંધો પોતાની અંગત અનુભવની નીપજ જે હોવા છતાં તેમાંથી અળગા રહીને, બહાર ઊભીને જોવાની નિબંધકારની શૈલીને કારણે વાચક અહીં સીધો જ, સંસ્કૃતિય દમભંગીરી વગર એમાં પ્રવેશ પામે છે... અહીં નિબંધકારની આંગળી પકડવાની જરૂર પડતી નથી. આ છે જનક ત્રિવેદીનું કલાકૌશલ્ય !’ સહકર્તા આ પુસ્તકને ઉમળકાભરે આપકારશે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘રાહમસ’ પાછળ, આશ્રમખર્ખોર્ણ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તકન નવાં પ્રકાશનો

‘ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં’ : મુનિકુમાર પંડ્યા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૧૫૯, ડિ. રૂ. ૭૫/-

મુનિકુમાર પંડ્યા આપણા વાર્તાકાર અને ચરિત્ર-લેખક છે. તેમની કૃતિઓ વિવિધ સાહિત્યિક સામયિકોમાં પ્રગટ થતી રહી છે. ‘ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં’નાં ચરિત્રોની રેખાઓ લેખકે ઝીણવટપૂર્વક ઉપસાવી છે. વળી, પ્રશ્નોરા શાંતિની લાક્ષણિકતા – નર્મ-મર્મભરી વાણી – આ ચરિત્રોના આલેખનમાં પ્રગટ થાય છે. કાઠિયાવાડી બોલીનો લહેકો અહીં સરસ રીતે ઝિલાયો છે. ચરિત્ર-આલેખન-સર્જકની કલમ ધ્યાનાકર્ષક છે. લેખક કહે છે : ‘અહીં મુકાયેલા મોટાભાગના ચરિત્રનિબંધો પ્રત્યક્ષ પરિચયમાંથી લખાયાં છે. સાહિત્યસર્જકોનાં ચરિત્રોમાં એમનાં લખાણોનો આધાર પણ લીધો છે.’ આશા છે, આ ચરિત્રો ભાવકોને ગમશે.

‘ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ’ : સં. શાંતિભાઈ આચાર્ય, પહેલી આવૃત્તિ : ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૧૬+૮૦, ડિ. રૂ. ૫૫/-

ગુજરાતી ભાષાના સંશોધક-અભ્યાસી વિદ્વાન ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્યસંપાદિત ભીલી (ઉત્તરની ભીલી) શબ્દાવલિમાં સાડા ચાર હજાર શબ્દોનો સંગ્રહ છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબંધા વિસ્તારમાં વસતી ડુંગરી ભીલ આદિવાસીઓની (ઉત્તર ભીલી) ભાષા-સામગ્રી એકત્રિત કરવા માટે ઈ.સ.૧૯૬૪થી શાંતિભાઈએ ક્ષેત્રકાર્ય શરૂ કરેલું. ગુજરાતીના સંકલ્પે આ ભાષારચરૂપની જે વિશેષતાઓ જોવા મળે છે એની ઝીણવટભરી નોંધ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત અને મેઘાણી શાનપીઠ પ્રકાશનશ્રેણીના આઠમા મણકા તરીકે ‘ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ’નું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે. અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી થશે તેવી અપેક્ષા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘રાહમસ’ પાછળ, આશ્રમખર્ખોર્ણ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮]